

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ORTAÇAĞ BOYUNCA
KARS VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERAY TEMEL

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. CEM TUYSUZ

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Feray TEMEL'e ait "Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası" konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalının Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

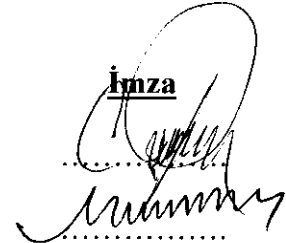
Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Cem TUYSUZ (Danışman)

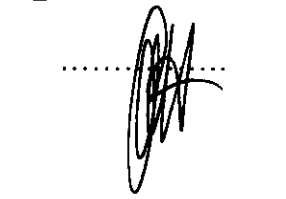
Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

İmza

.....

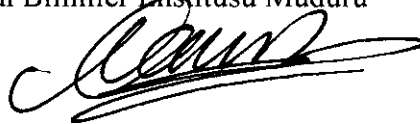
.....

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../20.... tarih ve/.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

....../...../20....

Doç. Dr. Selçuk URAL 7.
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
Coğrafi Faktörlerin Yerleşim Birimlerine Etkileri	3
Coğrafi Faktörlerin Savaşlardaki Önemi	4
Coğrafi Faktörlerin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Etkileri	6
1. BÖLÜM	10
1.1.KARS'IN TARİHİ COĞRAFYASI	10
1.1.2. Kars'ın Coğrafi Konumunun Ulaşım Ve Ticaretteki Önemi	12
1.1.3. Kars Kalesi	13
1.1.4. Kümbet Camisi (Havariler Kilisesi)	16
2. BÖLÜM	18
2.1. ORTAÇAĞ ÖNCESİ KARS VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	18
2.1.1. Hurriler	18
2.1.2. Urartular.....	19
2.1.3. Sakalar/İskitler	20
2.1.4. Persler	21
2.1.5. İskender Dönemi	21
2.1.6. Karsaklılar/Arsaklılar	22
2.2. ORTAÇAĞ BOYUNCA KARS VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	23
2.2.1. Romalılar ve Sasaniler	24
2.2.2. Arap/İslam Egemenliği	25
2.2.3. Selçuklular Dönemi	27
2.2.4. Saltuklular Döneminde Kars	35
2.2.5. Moğollar Döneminde Kars ve Çevresi	47
2.2.6. İlhanlıdan Sonra Kars	52

3. BÖLÜM	58
3.1. KARS ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİM MERKEZLERİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	58
3.1.3. Aralık	61
3.1.4. Arpaçay.....	61
3.1.5. Çıldır	62
3.1.6. Digor	62
3.1.7. Göle.....	62
3.1.8. Kağızman.....	63
3.1.9. Posof.....	64
3.1.10. Sarıkamış.....	64
3.1.11. Micingert Kalesi.....	65
3.1.12. Sürmeli Çukuru	67
3.1.13. Şöregel.....	68
3.2. KARS VE ÇEVRESİNDEKİ AKARSULAR.....	69
3.2.1. Kür Irmağı	69
3.2.2. Kars Çayı.....	70
3.2.3. Arpaçayı.....	70
3.2.4. Aras.....	70
3.2.5. Çıldır Gölü.....	71
3.2.6. Fırat.....	72
3.2.7. Çoruh	72
3.3. BÖLGENİN ORTAÇAĞ'DA KULLANILAN ÖNEMLİ YOLLARI.....	73
BİBLİYOGRAFYA.....	80
ÖZGEÇMİŞ.....	90

ÖZET
YÜKSEKLİSANS TEZİ
ORTAÇAĞ BOYUNCA KARS VE ÇEVRESİNİN
TARİHİ COĞRAFYASI

Feray TEMEL

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cem TUYSUZ

2011-Sayfa: 90

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Cem TUYSUZ

Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Kars çok eski bir geçmişe sahiptir. Yakındoğu'nun kilidi, sınır kapısı konumunda, Asya ve Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu'nun en önemli doğal geçitlerinden biridir. Asırlar boyunca sürekli el değiştiren ve işgale uğrayan Kars, XI. Asırda Türklerin eline geçtikten sonra, 1878'den itibaren kırk yıllık bir Rus işgalinden kurtulmasıyla günümüze kadar bir Türk yurdu olarak kalmıştır. Bu nedenle Kars tarihi hem Anadolu hem de Türk tarihi açısından son derece önemli bir konuma sahiptir.

Bu çalışmada Kars ve çevresinin, Ortaçağ'daki tarihi coğrafyası ele alınmıştır. Bu çalışma metodu ile Kars tarihinde, coğrafyanın insan üzerindeki etkisinin bir hayli fazla olduğu, Ortaçağ periyodu incelenmeye çalışılmıştır. Bu araştırma içerisinde, Kars merkez ile beraber, çevredeki yerleşim birimleri de ele alınmıştır.

ABSTRACT
POSTGRADUATE THESIS
KARS AND ITS ENVIRONS DURING THE MIDDLE AGES
HISTORICAL GEOGRAPHY

Feral TEMEL

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Cem TUYSUZ

2011-Page: 90

Jury: Asst. Prof. Dr. Dr. Cem TUYSUZ

Asst. Prof. Dr. Ali İPEK

Asst. Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Kars is Near East's lock, as a borderline and one of the most important natural passageway of Anatolia, as a bridge between Asia and Europe. Kars, conquered and occupied continuously for centuries by different countries, has been located as a Turkish home since it was free from Russian occupy in 1878 after it is conquered by Turkish in century. Therefore, history of Kars has a quite important situation in terms of both history of Anatolia and Turkey.

In this study, historical geography of Kars and its surroundings is explained. This method of work on the Kars, The Middle Ages Periods rather than an effect of geography on human beings is to evaluate the. Also, in this study, it is dealt with not only city centre of Kars but also a lot of settlements of Kars' surroundings.

ÖNSÖZ

Tarihi coğrafya, tarih bilimi açısından çok yararlı ve önemli bir alandır. Belirli bir coğrafi mekânda, maddî şartlara bağlı olayları ve gelişmeleri daha iyi anlamak ancak bu alanda yapılan çalışmalarla mümkün olacaktır. Çünkü, tarih boyunca coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını önemli ölçüde etkilemişlerdir.

Bizim bu çalışmadaki amacımız, Anadolu'nun tarihi coğrafyasından küçük bir kesiti alarak kapsamlı bir şekilde incelemektir.

Giriş bölümünde, coğrafi faktörlerin yerleşim birimlerine etkileri, savaşlardaki önemi, sosyo-politik, ekonomik ve kültürel etkileri ele alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde; Kars'ın coğrafi konumu, bu konumun ulaşım ve ticaretteki önemini yanı sıra, ilk kuruluşundan beri aldığı isimler, geçirdiği siyasi olaylar ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde; Ortaçağ'dan önce Kars'ın siyasi yapısı, stratejik önemi ve Türklerin bölgeye ilk gelişleri ile hâkimiyetleri araştırılmıştır.

Ortaçağ'da Kars'ın siyasi yapısı, Selçukluların bölgeye akınları ve bölgedeki Saltuklu egemenliğinin yanı sıra, Moğol akınları ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasına kadar geçen dönem hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü ve son bölümünde ise; Kars çevresindeki Ardahan, Aralık, Arpaçay, Çıldır, Digor, Göle, Kağızman, Posof, Sarıkamış, Sürmeli Çukuru ve şöregel gibi önemli yerleşim merkezleri ele alınmış, bu merkezlerdeki dağlar, nehirler, kaleler, yerleşim alanları ve bölgenin stratejik konumu araştırılmıştır. Ayrıca önemli akarsulardan da, Kür, Kars Çayı, Arpa Çayı, Aras, Fırat ve Çoruh incelenmiş ve bunların insan ve coğrafya üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Yine bölgenin Ortaçağ'da kullanılan önemli ticaret yolları da bu bölümde ele alınmıştır.

Çalışmalarım esnasında, maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen ve engin bilgisiyle bana destek olan saygıdeğer hocam ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Cem TUYSUZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

- A.g.e. : Adı geçen eser.**
A.g.m. : Adı geçen makale.
A.Ü.Y. : Atatürk Üniversitesi Yayınları.
Bkz. : Bakınız.
Bas. : Basım.
C. : Cilt.
ev. : Çeviren.
Hzl. : Hazırlayan.
İ.A. : İslam Ansiklopedisi.
İ.Ü.E.F.Y. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
M.Ö. : Milattan Önce.
M.S. : Milattan Sonra.
Nşr. : Neşreden.
S. : Sayfa.
S.Ü.E.F.Y. : Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
Sa. : Sayı.
T.D. : Tarih Dergisi.
T.T.K.Y. : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Yay. : Yayınları.

GİRİŞ

Eski Yunanca (Gé-Graphé) sözcüğünden gelen coğrafyanın genel bir tarifleye yeryüzünü ve üzerindeki olayları inceleme konusu yaptığı söylenebilir¹.

Tarihi coğrafya ise, modern coğrafya ilke ve yöntemleri kullanılarak bir sahayı geçmiş bir zaman diliminde araştıran coğrafya bilim koluna denir. Tarihi coğrafya, coğrafyanın bir kolu olduğundan coğrafyayı ilgilendiren bütün konular doğrudan tarihi coğrafyayı da ilgilendirmektedir². Coğrafya bir mekân bilimidir ve bilindiği üzere mekân da genişliği/uzunluğu, derinliği ve yüksekliği olan üç boyutlu bir ortamdır. Başka bir ifadeyle çağdaş coğrafya kara, su ve hava kütlelerinden meydana gelen bu üç boyutlu mekân ile insanlar arasındaki etkileşimi incelemektedir. İşte burada adı geçen üç boyuta dördüncü boyut olarak zaman eklendiğinde ortaya tarihi coğrafya çıkmaktadır. Buna göre, tarihi coğrafyanın en önemli ve ona bilimsel kimliğini kazandıran özgesinin zaman/geçmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda tarihi coğrafyanın modern coğrafyadan ayrıldığı en önemli nokta geçmişi araştırması ve bunu yaparken de mutlaka geçmişe ait belge, bilgi ve kaynakları kullanmasıdır. Aksi takdirde, çalışılan döneme ait kaynak kullanılmadan, ortaya doğru ve gerçekleri yansıtan bir araştırma çıkması mümkün değildir. Çünkü her olayda olduğu gibi, coğrafi olayların da en iyi ve güvenilir kaynakları, olayı yaşayan, gören, bizzat içinden çıkanlar yani, çağdaşı tanıklardır³. Yeryüzü olaylarını fiziksel ve beşeri olmak üzere başlıca iki bölümde toplamak mümkündür. Coğrafyanın ilgilendiği fiziksel, insan faaliyetlerinin eseri olan ise beşeri unsurlardır.

Yeryüzü olayları fiziksel çevre dediğimiz bir ortamda cereyan eder ve bütün canlılar da varlıklarını burada sürdürürler. Çeşitli elemanlardan meydana gelen fiziksel çevrede bu elemanların her biri, ötekilerini etkisi altında bıraktığı kadar onların da etkisi altında bulunmaktadır⁴. O halde denilebilir ki, insan faaliyetlerinin eseri olan tarihi olaylar da fiziksel çevreden etkilenmektedir.

Tarihin değişmeyen üç ana elemanı vardır. Bunlar; yer (mekân), zaman ve insan unsurlarıdır. Bu unsurlardan biri olmadığı takdirde, tarihi olayları ilmi bir çerçeveye oturtmak imkânsız hale gelir. Aktarılan olay, tarihi olmaktan çıkarak masal hüviyetine bürünür⁵.

¹ Kamil Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, İstanbul, Çantay,1994, s. 17

² Osman Gümüüşü, Tarihi Coğrafya, İstanbul, Yeditepe Yay., 2006, s. 140.

³ Kenan Arıbaş, Tarihin Peşindeki Coğrafya, Konya,Çizgi Yay., 2009, s. 9.

⁴ Kamil Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, İstanbul, Çantay,1994, s. 17.

⁵ Ekrem Memiş, Tarihi coğrafyaya Giriş, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990, s.7.

Her tarihi olayın cereyan ettiği ve her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında, en önemli rolü zeminin doğal şartları oynar.

İklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yer altı kaynakları zengin bir coğrafi sahada kurulan herhangi bir siyasi teşekkülün gelişip serpileceği muhakkaktır. Demek oluyor ki, coğrafi faktörler olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemektedir.

Her insan topluluğu, bu dünya üzerinde muhakkak bir yer işgal eder. Başka bir değişle insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Bu coğrafi mekân insan topluluklarının hayatı için şart olduğuna göre, onların meydana getirdiği tarihi gelişim süreci, aynı zamanda içinde buldukları maddi şartlara da tabi olacaktır.

Çünkü bu maddi şartlar, değişik halleri ile insan topluluklarının hayatı üzerinde çeşitli şekillerde etkili olurlar. Örneğin deniz kenarlarında veya adalarda oturanlarla iç kesimlerde, çöllerde, bozkırlarda veya nehir boylarında oturanların, o vadakilerle dağlık yerlerde veya yaylalarda yaşayanların, çorak yerlerde bulunanlarla sulak ve verimli yerlerde olanların hayatı bir ve aynı deđildir⁶. Bu nedenle, bir topluluğun gelişimini iyice anlayabilmek için, üzerinde yaşadığı coğrafi mekânın, yani anavatanının özelliklerini iyi bilmek gerekir.

Tarih, aynı mekân üzerinde çeşitli yönlerde gelişmiş nice insan toplulukları tanımaktadır. Çünkü tabiat, insanlar üzerinde, insanların ondan alabildiğinden daha fazla ve daha farklı bir etki yapamaz. Coğrafi faktörler, tarihe etki eden unsurlar içinde ancak bir imkânlar grubunu teşkil ederler. Coğrafi mekânın verdiği imkânlardan faydalanmak ise, orada yaşayan insanların zekâ, beceri ve iradelerine bağlı bir şeydir. Çünkü bütün tarihi olaylarda ve özellikle siyasi hayatta, son noktayı koyacak olan faktör, insan iradesi ve onun ürünü olan insan hareketi ve işidir. Örneğin ataları tamamen köylü olan bazı milletlerin sonradan gemici ve daha sonra da endüstride ilerleyen insanlar olarak görülmeleri, denizden ve madenlerden yararlanabilmek zekâ ve iradesini göstermelerinden olmuştur. Bazı kavimler ise binlerce yıl deniz kenarında oturmalarına rağmen denizci olamamışlardır.

Bir tarihi oluşun iyice anlaşılabilmesi için, insan topluluğunun üzerinde yaşadığı memleketin gelişigüzel coğrafya bilgisi değil, bir mekânın içinde o topluluğun hayatına coğrafi faktörler şeklinde etki eden imkânlar grubunun bilgisi gereklidir. İşte bu sebeptendir ki, tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir; tersine tarihin istediği şey ancak o mekân parçasının, toprağı, suları, dağları, denizler ve diğer şeyleriyle, üstünde yaşayan insan topluluğuna kendisini şekillendirirken yapması muhtemel etki imkânlarını göstermek. Yani

⁶ Halil Demircioğlu, Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, c.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993,s.1.

milletlerin, devletlerin ve hatta kültürlerin meydana gelmesinde, gelişmelerindeki etki imkânlarını açıklayan ve böylelikle tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu ve metotlu bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bize bugün, coğrafi müşahedeleri insan topluluklarının hayatı yönünden yeni bir usul ve yöntemle bağlamış bir ilim dalı olan jeopolitik, yani tarihi coğrafya öğretmektedir⁷.

Coğrafi Faktörlerin Yerleşim Birimlerine Etkileri

Tarih boyunca sürekli bir değişme ve gelişme gösteren insan, doğal çevre tarafından ortaya konan olanakları en iyi biçimde kullanmak suretiyle coğrafi faktörlerle savaşmayı öğrenmiştir. En ilkelinden, en gelişmişine bütün ulusların çevrelerine olan tepkileri daima değişiklik göstermiştir.

Bu husus dikkate alındığında, bazı coğrafi faktörlerin değişik toplumları farklı biçimde etkilediği, aynı zamanda bunların, tarihin akışı içinde değişik zamanlarda aynı topluma değişik etkiler yaptığı görülür. Diğer bir ifadeyle, fiziki çevreyi meydana getiren coğrafi faktörler zamanla değişmedikleri halde, bunların uluslar ve devletler üzerindeki etkileri değişiklik göstermektedir⁸. Örneğin, ilk ve Orta çağlarda Avrupa ile Uzak Doğu'daki ülkeler arasındaki ticaret yolları Anadolu üzerinden geçmekte ve ülke bu sayede büyük gelir elde etmekteydi. Yeniçağ ve büyük keşiflerle birlikte, önemli ticaret yollarının denizlerden okyanuslara kayması neticesinde Anadolu ekonomik önemini kaybetmiştir⁹. Böylece Anadolu'nun coğrafi mevkii değişmemiş; fakat tarihi gelişim içinde bu mevkiinin Anadolu üzerindeki etkisi tamamen değişmiştir¹⁰.

Tarihin en eski devirlerden itibaren insan toplulukları, yerleşim yeri olarak genellikle büyük akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Örneğin bir Mezopotamya medeniyeti Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği sahaya yerleşirken, Mısır Medeniyeti¹¹ varlığını Nil Nehri'ne borçludur. Yine aynı şekilde, M. Ö.II. Binyılda Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti, Kızıl Irmak ve Yeşil Irmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu'da M. Ö. IX-VI. Yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı da Van Gölü ve Urmiye Gölü arasındaki bölgeyi tercih etmiştir. Tarihte ilk madeni parayı basarak dünya ekonomisine en büyük kolaylığı sağlayan Lidya Devleti ise Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirlerinin sulamış olduğu alanı kendisine yurt olarak seçmiştir¹².

⁷ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.9.

⁸ Kamil Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, s.27; Ali Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, c.1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, No;45, 1969, s. 8.

⁹ A. Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, s.8; K. Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, s.27.

¹⁰ A. Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, s.9.

¹¹ Afet İnan, Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992; Yusuf Ziya Özer, Mısır Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.

¹² Kamil Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, s.38; Ekrem Memiş, . Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.10.

XI. yüzyıl Anadolu'sunda göçlerin Anadolu içlerine doğru ilerlemesinin, hayvancılık, ganimet elde etme, ekonomik ve çevreyle ilgili gereksinimlerden kaynaklandığı bilinmektedir. Selçuklu göçebeleri Bizans topraklarını sürekli kullanıyordu. Vadilerdeki keçi ve koyun hayvancılığı, kışın, hava koşullarının ne getireceği belli olmadığı buzlu plato tepelerinden daha sıcak ve daha güvenliydi. Otlama fırsatlarını azamiye çıkarmak ve sürü kayıplarını en aza indirmek için Bizans'ın mera ve tarım alanlarına sızmayı gerektiriyordu. Bizanslıların şikayet ettiği göçebelerin ganimet elde etme ya da yerleşmeleri yağmalamalarının düşmanlık ile bir alakası yoktu. Bu işlem göçebe hayatın doğal bileşeni idi. Tahıl, imalat, beceri gerektiren zanaat; bunların tümü göçebelerin kendi başlarına sağlamaları zor olan işlerdi. Göçebelik kendi kendine yeten bir donanıma sahip değildi. Birçok malın şu ya da bu ekonomik değişim biçimiyle yerleşik toplumlardan alınması gerekiyordu. Göçebeler için yağmacılık, kırsal yaşam biçiminin üretmediği zorunlu gereksinimleri veya arzulanan malları karşılamanın olağan ve masrafsız yoluydu. Bu anlamıyla yağmacılık avcılığın bir uzantısıydı¹³.

Yukarıda dile getirilen olumlu şartlar tarih boyunca insanoğlunu tam anlamıyla tatmin etmemiştir. Çünkü verimli bir sahaya yerleşmek, aynı zamanda bu sahayı dış tehlikelere karşı koruma ihtiyacını da beraberinde getirmekte idi. İşte bu sebeptendir ki, özellikle zamanımızdan önceki devirlerde şehirler, yüksek ve ulaşılması zor olan mevkilere kuruluyor, etrafları da sağlam surlarla çevriliyordu¹⁴

Coğrafi Faktörlerin Savaşlardaki Önemi

Dünya siyasi tarihini genel olarak inceleyecek olursak, coğrafi faktörlerin, savaşlarda ne denli önemli roller oynadıklarını rahatlıkla görmekteyiz. Gerçekten tarih bunun sayısız örnekleri ile doludur. Örneğin İstanbul, ilk kez M.Ö. VII. Yüzyılda Yunanistan'ın Megara kentinden gelen kolonistler tarafından kurularak şehre söz konusu kolonistlerin liderliğini yapan Byzas adlı bir kişiden dolayı, Byzantion denilmiştir. Bu şehir, Roma İmparatorluğu M.S.395 yılında ikiye bölününce Doğu Roma'nın yani Bizans İmparatorluğu'nun payına düşmüştür. İstanbul 1453 yılında Türkler tarafından fethedilinceye kadar Bizans'a başkentlik yapmıştır¹⁵. Bu arada, kentin ilk ismi olan Byzantion da Konstantinopolis olarak değiştirilmiştir. Çünkü Doğu Roma'nın ilk büyük komutanı Konstantin, şehri yeniden düzenlemiş, etrafını da sağlam surlarla çevirmiş ve şehre kendi adını vermiştir. Yani Konstantinopolis, <Konstantin'in şehri> anlamına gelmektedir.

¹³ Rudı Paul Linder, Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, çev. Müfit Günay, Ankara, İmge Yay. 2000, s. 34-35.

¹⁴ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş s.10; Kamil Günel, Coğrafyanın Siyasal Gücü, s.25.

¹⁵ Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, c.1., Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1998, s.97; Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş ., s.11.

Burada önemli olan, şehrin kimler tarafından kurulduğu değil, şehir için seçilen coğrafi mevkiidir. Hakikaten de İstanbul öylesine stratejik bir konumda kurulmuştu ki, üç tarafı denizlerle çevrili olduğu gibi, İstanbul Boğazı'nı da kontrolü altında tutuyordu. Bu nedenle şehir, gerek Müslüman Araplar ve gerekse Türkler tarafından defalarca kuşatılmış, ancak bir türlü alınmamıştır. Nihayet Osmanlı Sultanı II. Mehmet, dâhiyane bir buluşla gemileri karadan yürütüp Haliç'e indirmek suretiyle, şehrin fethine imkân hazırlamıştır¹⁶

M.Ö. XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Yunanistan'dan gelen Akalarla Anadolu Truvalıları arasında, tarihin ilk boğazlar savaşı olarak bilinen Truva Savaşı cereyan etmişti. Truva şehri tıpkı İstanbul şehri gibi, stratejik öneme sahipti. Şehir yüksek bir zemin üzerine inşa edildiği gibi, aynı zamanda Çanakkale Boğazı'nı da kontrol altında tutabiliyordu. Truvalıların boğazı tutması halinde, hiçbir gemi buradan geçerek Karadeniz'e ulaşamıyordu. İşte böylesine önemli bir mevkiyi ele geçirebilmek için, Akalar Truvalılarla on yıl gibi uzun bir müddet mücadele etmek zorunda kalmışlardır¹⁷.

Birinci Dünya Savaşı'nda da aynı boğaz, yine aynı rolü oynamaya devam etmiştir. Boğazı kontrolü altında tutan Osmanlı kuvvetleri, İtilaf kuvvetlerine ait donanmanın Boğaz'ı geçmesine imkân tanımamış, bu durum ise hem savaşın uzamasına hem de müttefiklerinden yardım bekleyen Rusya'nın hayal kırıklığına uğramasına ve Çarlık rejiminin yıkılmasına neden olmuştur¹⁸.

Urartu Devleti, oldukça engebeli ve ulaşılması güç bir bölge olan Doğu Anadolu'da kurulması nedeniyle, bu doğal savunma imkânından azami derecede yararlanmıştı. Fakat, tarihte öyle komutanlar da vardır tabiatın kendilerine bahsettiği bu savunma nimetlerini teperek, adeta kendi mağlubiyetlerine zemin hazırlamışlardır. Bunun en bariz örneği, 1402 yılında Timur'la Yıldırım Beyazıt arasında Çubuk Ovası'nda cereyan eden ve Yıldırım'ın mağlubiyeti ile sonuçlanan Ankara Savaşı'nda görülür¹⁹. Tarihçilerin ortak görüşü şudur; eğer Yıldırım Beyazıt gurura kapılmayıp savaşı kent merkezinde kabul etseydi, Timur'u rahatlıkla yenebilirdi. Böylelikle Anadolu Türk Birliği dağılmadığı gibi, İstanbul'un fethi de en az elli yıllık bir gecikmeğe uğramazdı. Ama o, son derece elverişli bir mevkiye bulunan Ankara kalesinin savunma imkânlarını elinin tersiyle itmiş ve ihtiyatsızlığı sebebiyle de kendi mağlubiyetini yine kendi elleriyle hazırlamıştır²⁰.

¹⁶ Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, s.100; Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.11.

¹⁷ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.12.

¹⁸ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Alkım, 2005, s.113; Durmuş Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s.87.

¹⁹ İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi c.1, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, s.127; İsmail Aka, Timur ve Devleti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

²⁰ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.13.

Coğrafi Faktörlerin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Etkileri

İnsan topluluklarının üzerinde yaşadıkları mekânın bahşetmiş olduğu imkânlar ya da tam tersine imkânsızlıklar, o insan topluluklarının ekonomik yapısında birinci derecede rol oynarlar. Toprakları verimli ve sulak bir bölgede yaşayan bir kavmin ekonomik yapısı ile dağlık, çorak ve de kurak bir bölgede oturanların ekonomik yapıları birbirinden çok farklıdır. Örneğin Anadolu, göl ve akarsular bakımından son derece zengin, aynı zamanda özellikle akarsu vadileri son derece verimlidir. Bu yüzden, Anadolu'da yerleşen kavimler, geçimlerini genellikle ziraat yaparak temin etmişlerdir. Ancak, Doğu Anadolu insanı, diğer bölgelere nazaran biraz farklılık gösterir. Çünkü bilindiği üzere Doğu Anadolu yüksek dağlar ve platolarla kaplıdır. Bu ise tarım ekonomisine fazla imkân tanımaz. Buna karşılık sözünü ettiğimiz bu imkânsızlık, Doğu Anadolu'da yerleşen kavimlere bir başka imkân tanımış, daha doğrusu onlara ne işle uğraşmaları gerektiği konusunda yol göstermiştir. Bu meşguliyet hayvancılıktır. Gerçekten, eski çağlardan beri bu bölgede oturan kavimlerin hayvancılık yaparak geçimlerini temin ettiğini yazılı vesikalar da doğrulamaktadır. Nitekim Asur çivi yazılı kaynakları bize Doğu Anadolu'nun yetiştirdiği iyi cins atlardan ve demir yataklarından bahsetmektedir²¹. Asur krallarının, her yıl ilk seferlerini Doğu Anadolu'daki Urartu Krallığı üzerine tertiplemelerinin sebebi ise, müteakip seferler için hızlı koşan atlar ve silah yapımında kullanmak üzere demir cevheri temin etmektir.

Orta Asya kavimleri için de aynı şeyler geçerli idi. Çünkü Orta Asya da tıpkı Doğu Anadolu gibi yüksek dağlar ve yaylalarla kaplı idi. Bu ise, üzerinde yaşayan kavimleri, geçimlerini hayvancılık yaparak temin etmeye adeta zorluyordu. Bu nedenle, Orta Asya kavimleri hayatîyetlerini borçlu oldukları hayvanlarına otlak yerleri bulabilmek için, sürekli bir yerden öbürüne göç etmek zorunda kalmışlardır. Orta Asya Tarihi, otlak yerleri bulabilmek için devamlı olarak birbirleriyle mücadele eden kavimlerin tarihidir²².

Çin, Asur ve Pers vesikalarından öğrenildiğine göre İskitler, M.Ö. I. Binyılın başlarında Çin'in batı sınırlarına yakın sahalarda yaşıyorlardı. Hunların ataları olarak kabul edilen Hiung-nu kabileleri ise Çin'in batı sınırlarına çok daha yakın yerlerde oturmakta olup, devamlı surette Çin üzerine akımlar yapıyorlardı. Onlar M. Ö. IX. Yüzyıla kadar öylesine büyük bir hasara sebebiyet vermişlerdi ki, Çin İmparatoru Suan (M.Ö.827-781), onlara karşı askeri bir harekât yapmak zorunda kalmıştı. Suan'ın cezalandırma seferi, Hiung-nuları Çin sınırlarının batısına kadar sürmeye muvaffak olmuştu. Muharebe alanının batısında yüzlerce millik bir sahada alınan savunma tedbirleri neticesinde geri çekilen Hiung-nular, karşı

²¹ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş , s. 14.

²² İskit'lerin siyasi tarihi hakkında geniş bilgi için bkz.,Ekrem Memiş, İskit'lerin Tarihi, S. Ü. E. F.,Yayını, Konya 1987, s.21-34.

konulmaz bir şekilde batıdaki komşularını geleneksel yerlerinden oynatmışlardı. Buna karşılık bu kabileler, bitişiklerindeki kabileye çarpmışlardı. Bu kabile de beklendiği gibi, batısında oturan kabileye hücum etmiş ve neticede bütün bozkır, çok geçmeden hareketli bir hale gelmişti. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek çabası içinde batıdaki komşusuna saldırıyordu. Ancak, bu kargaşalığın şiddetli bir kuraklığa tekabül etmesi, oldukça önemlidir. Bu kuraklık hadisesi, batıya doğru yapılan göç hareketinde yardımcı bir faktör olarak hizmet etmiş olabilir²³.

Tarihte, ekonomik sebeplere dayalı birçok savaşlar yapılmış ve göç hareketleri olmuştur. Örneğin, M.Ö. 1295 yılında Hitit Kralı Muvattali ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında ünlü Kadeş Savaşı meydana gelmiştir. Son derece kısıtlı olan Hitit vesikalarından anlaşıldığına göre²⁴, savaşın nedeni Hitit Büyük Kralının vassali olan Kuzey Suriye'deki Amurru Kralı Pentişina'nın, Mısır tarafına geçmiş olmasıydı. Gerçek neden ise tamamen ekonomikti. Çünkü Hitit Devleti, kurulduğu ilk devirlerden itibaren, Ön Asya'nın ticaret merkezi olarak kabul edilen Kuzey Suriye'ye önem vermekte ve bu bölgeye devamlı olarak seferler düzenlemekteydi. Gerçekten, Ön Asya'nın bütün ticaret yolları Kuzey Suriye'de düğümleniyordu. Fakat Kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen tek devlet, Hitit İmparatorluğu değildi. Mısır ve Mitanni devletleri de sürekli bu bölge üzerinde hak iddia etmişlerdir. Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma, Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırdı, Kuzey Suriye üzerinde hak iddia eden Mısır Devleti ile karşı karşıya kalmıştı²⁵. Fakat savaşta hangi tarafın galip geldiği tam olarak bilinmemektedir.

Bir ülkenin fiziki şartları, iklim ve bitki örtüsü, ırmak ve gölleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri o memleketin üzerinde yaşayan insanların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarına da yön vermiştir. Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar, bu hep böyle olmuştur. Örneğin, Mezopotamya medeniyetinin temelini atan Sümerler birden bire ortaya çıkmamıştır. Bu medeniyetin oluşumunda birtakım nedenler vardır²⁶. Sümerler, M.Ö. IV. Binyılın ortalarında Güney Mezopotamya'ya geldikleri zaman, bu bölge bataklıklarla kaplı idi. Onların yaptığı ilk iş, Fırat ve Dicle nehirlerinin sebep olduğu bu batakları kurutmak oldu. Ardından bu bölgeye etrafi surlarla çevrili şehirler inşa ettiler.

²³ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.15.

²⁴ Kadeş Savaşı için bkz; Ekrem Akurgal, Hatti ve Hitit Uygarlığı, İstanbul, Net Turistik Yayınları, 1995.

²⁵ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.17.

²⁶ Samuel Noah Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, çevr., Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1995.

Sümerler oturdukları toprakların jeopolitik şartları icabı, mabet ekonomisine dayanan yeni bir rejim ortaya koymuşlar, bu rejimin şartlarının sağlanması karşısında da yazıyı icat etmişlerdir²⁷.

Anadolu Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrelendiği gibi, Asya ile Avrupa kıtaları arasında da bir köprü vazifesini yüklenmektedir. Bu köprü, güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu, batıdan ise Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı dünyaları tarafından çevrilmektedir. Bu durumda Anadolu, bu kültürlerin aracılığı görevini de yüklenmektedir. M.Ö. III. Binyıldan değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmiş olması, bunun en güzel ifadesidir.

Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da Anadolu tarihinin meydana gelmesinde önemli ölçüde rol oynamıştır. Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yükselen sıradağlarla kuşatılmış olması ve pek az yerden geçit vermesi, bu yönlerden yapılacak olan birçok kavimler göçüne imkân tanımazken, Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik olarak uzaması, pek çok istilacının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Öte taraftan güney ve kuzey yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıra dağlar, Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel münasebetlerini de engellemiştir. Örneğin Kuzey Anadolu'da bugünkü Kastamonu ve Sinop civarında oturan ve Hitit Devletini, kuruluşundan yıkılışına kadar devamlı olarak rahatsız eden, Barbar Gaşka kavimlerine ulaşmak ve onları kültürel yönden etki altına almak mümkün olmamıştır. Aynı zamanda Torosların arkasında oturan Kizzuvatna Krallığı da bu dağlar yüzünden daha ziyade Anadolu kültürünün değil, Mısır kültürünün etkisi altında kalmıştır. Van merkez olmak üzere, Doğu Anadolu bölgesinde M.Ö. IX-VI. Yüzyıllar arasında bir devlet kuran Urartular da, buldukları mevkiinin çok sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle, uzun süre Asur krallarına baş eğmemişlerdir²⁸.

Anadolu'nun tarihi coğrafyasından söz ederken, yer altı zenginliklerini ve özellikle de maden cevherini unutmamak lazımdır. Bu madenlerden bakır madeninin ise, Anadolu tarihinde son derece önemli bir yeri vardır. Asurlu tüccarlar Anadolu halkından genellikle bakır alıyor, karşılığında ise kalay veriyorlardı. Hem kendi aralarındaki hem de Anadolu halkı ile yaptıkları alışverişleri senetlerle vesikalandırıyorlardı. Özellikle, Kayseri sınırları içerisindeki Kültepe(Kaniş) Höyüğü'nde yapılan kazılarda, Asurlu tüccarlara ait bu ticari ve hukuki nitelikteki vesikalardan binlercesi ele geçmiştir. Bu vesikalar, dolaylı olarak,

²⁷ Ekrem Memiş, "Yazının Tarihi", Kelime Dergisi, sa.6, Konya 1986, s. 37.

²⁸ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s. 26; Ekrem Memiş, "Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki yeri", Selçuk Dergisi, Konya, 1986, s. 59.

Anadolu'nun M.Ö. II. binyılının siyasal, sosyal, ekonomik ve dini yapısı hakkında da bilgi vermektedirler.

Bakır madeni Anadolu medeniyetine çok şeyler kazandırmıştır. Her şeyden önce Anadolu yazıyı tanımış, böylece M.Ö. II. binyılın başlarında Anadolu'da da tarihi devirler başlamıştır. Ayrıca Anadolu halkı kendisinde bulunan bol miktardaki bakır madeni ile Mezopotamya'dan gelen kalayı karıştırarak tunç yapmasını öğrenmiştir. Daha da önemlisi, Asurlu tüccarların bırakmış olduğu vesikalar, M.Ö. II. binyıldaki Anadolu tarihine ışık tutmuştur. Yer adları vasıtasıyla da Anadolu'nun bu devirdeki coğrafyası, şehirleri ve yolları kısmen de olsa tespit edilmiştir²⁹.

1071 Malazgirt Meydan Savaşı'nı takiben Anadolu toprakları üzerinde kurulan Türkiye Selçukluları da, buldukları yerin coğrafi özelliklerinden dolayı ticarete büyük önem vermişlerdir. Özellikle XIII. Yüzyılın başlarında Anadolu, milletler arası ticaret merkezi konumuna gelmiştir. Doğudan-Batıdan, Güneyden- Kuzeyden kısacası dört bir yandan gelen yabancı tüccarlar birbirlerinden mal alıp satıyordu. Genellikle şehirlerin uzağında, yabanda kurulduğu için bu pazarlara yabanlu(ğ)denilmekteydi. Kayseri-Elbistan arasında, Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletlerarası büyük bir kervan yolu üzerinde, Karahisar Ovası'nda kurulan Yabanlu pazarı, çok meşhur idi. Bu durum ise, Türkiye Selçukluları'nın ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı³⁰.

Anadolu'dan sonra Yunanistan'ın coğrafi konumu bakıldığında ise, bu devletin coğrafi imkânsızlıklara çok şey borçlu olduğu görülmektedir. Toprakları geniş ve verimli olsaydı, Yunanistan kavimleri denizi ve deniz ticaretini belki de akıllarına bile getirmeyeceklerdi. Ayrıca, Yunanistan'ın son derece engebeli bir ülke oluşu, burada siyasi birliğin kurulmasına her zaman engel teşkil etmiştir. Bu ise dış tehlikeler karşısında ülkeyi sık sık güç durumlara düşürmüştür. Hâlbuki gerek Anadolu, gerekse Mezopotamya ve Mısır için, böyle bir durum söz konusu olmamış, bu ülkelerde siyasi birlik kolaylıkla sağlanabilmiştir³¹.

²⁹ Ekrem Memiş, "Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki yeri", Selçuk Dergisi, s., 27.

³⁰ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998, s.367.

³¹ Ekrem Memiş, "Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki yeri", Selçuk Dergisi, s.29.

1. BÖLÜM

1.1.KARS'IN TARİHİ COĞRAFYASI

Coğrafi konum olarak Kars, Anadolu'nun Doğu'ya açılan kapısı görevini üstlenmektedir. Şehir Kafkaslar'dan, Orta Asya'dan ve İran'dan Anadolu'ya gelen önemli ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Erzurum-Kars platosu üzerinde yer alan şehrin etrafındaki akarsuların oluşturduğu derin ve sarp vadiler, aynı zamanda Anadolu'nun Doğusunda doğal bir güvenlik hattı da oluşturmaktadır. Şehre isminin verilmesinde, bulunduğu yerin coğrafi konumunun da etkisi olmuştur.

1.1.1. Kars

Kars şehri adını, M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinden Dağıstan bölgesinden gelerek, buralara yerleşen Bulgar Türklerinin Velentur (Vanand) boyunun Karsak oymağından almaktadır³². Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk adlı eserinde; Kars adının, deve veya koyunun yününden yapılan elbise, şal, kuşak, dokuma anlamına geldiğinden bahsetmektedir³³. Karsak: sincaptan büyük, karnı çil bir nevi hayvan ismidir. 75-80 cm boyunda olan karsak, tilkilerin en küçük ve en sevimlisi sayılırdı. İstanbul ağzıyla “*Vaşak*” ve Anadolu ağzıyla “*Varşak*” denilen, postu kürk için makbul olan bir hayvandır. Kars bölgesinde de çok bulunup, bazen koyunları boğan bu yırtıcı hayvan avcılar tarafından postu için avlanmaktadır.

Karsak, Oğuzlardan ayrı sayılan Bulgar gibi Kuzey Türklerinden başka Kuman/Kıpçak Türklerinden de erkek ve oymak ismi olarak da kullanılmış ve bu yüzden yer adına da geçmiştir. Eskiden, Şamanlık ve ongun(totem) edinme çağında dini bir inanışla, hayvan adıyla anılan birçok tarihi Türk boy ve oymakları vardır. Bulgar ve Kuman/Kıpçak boy ve oymaklarının, yukarıda anılan karsak veya varşakı ongun saydıklarından, Tanrıdağları'ndan Akdeniz ve Macaristan ovalarına değin Türk ülkelerinde “*Kars*”, “*Karsak*”, “*Varsak*” ve “*Karsan*” adıyla ve hep aynı kökten gelen 30 kadar yer ismi bulunmaktadır³⁴. Örneğin Kars ya da Karsak adı, Orta Asya da Türkistan (Yese) şehri yanında Kırım ve Aras'a kadar uzayan

³² M.Fahrettin Kırzaoğlu, Kars Tarihi c.I,İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s.15; F. Kırzioğlu, 50. Kurtuluş Yılında Kars; Kars, Ardahan, Iğdır'ın sesi, 2002; Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1994, s.393; M. Fahrettin Kırzioğlu, İslam Ansiklopedisi, c.VI, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, s.361; Cem Tuysuz, “*Doğu'nun Uygar Kenti Kars*”, Kars 'Beyaz Uykusuz Uzakta', İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 31; Fahrettin Kırzioğlu, I. Milli Türkoloji Kongresi (6-9 Şubat 1978), Tebliğler, “*Dede-Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler*”, Ayır Basım, İstanbul, 1980, S.298.

³³ Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk Tercümesi, çevr. B. Atalay, c.I, II, Ankara, 1986.

³⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c.1., s. 16.

yerlerdeki su, dağ, kasaba ve köylere verilmiştir. Bu kasaba ve köylerdeki Karsakların, Küçük Asya'ya geçen kolları bugün bile Karsaklı, Varsaklı, Farsaklı ve Karsanlı adıyla yarı göçebe halinde yaşamaktadır. İlk olarak VIII. Yüzyılda Gevond Kars şehri adını yazmıştır³⁵.

Eski çağlarda Mezopotamya kuzeyindeki yukarı bölgelere (Yüksek ülke) anlamına gelen adlar verilmiştir. Yukarı eller (Taht Düzü), eski çağlarda kavim adlarına göre Urartular'ın ilah adıyla Kalde, Saka Türklerinin Zend-Avasta'ki adıyla (Hun'lar) ülkesi diye tanındığı gibi eski Part'ların milli adına göre XI. Yüzyıldan beri Torkom (an) Türkmen ülkesi ve Oğuz-namede de Oğuzelleri ve “*Türkistan*” diye anılmaktadır.

Kars ili, M. Ö. VII. Yüzyıl ortalarından bu yana Kafkaslar'ın kuzeyinden aşır gelen Saka (İskit) Türklerinin, Pasin bölgesine ad veren Phasien ve Kür kıyılarında Gagu-Gogar boylarının yerleşmesinden beri hep Türklerin oturduğu yer olmuştur. Partlar çağında, burası İç Oğuz ülkesinin ortasında bulunuyordu. Yukarı ellerdeki 15 Oğuz eyaletinden birisi olan Ararat eyaleti, Bingöller'den Gökçeğöl altına kadar bütün Aras boyu ile birlikte Kars yaylasını da içine alıyordu. Ardahan yaylası ise, Gogar boyunun bulunduğu “*Gogarene*” veya “*Kukark*” eyaletinden sayılmıştı³⁶.

Coğrafi konum açısından, Doğu Anadolu Bölgesi; Güneyde Mezopotamya, Doğuda İran, Kuzeydoğuda Kafkasya ve Batıda Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölge teşkil eder. Bu nedenle Doğu Anadolu yüksek yaylası, bu bölgeler arasında binlerce yıl devam eden kültürlerin kavşak ve geçiş noktası olmuştur³⁷. Doğu Anadolu bölgesinin en karakteristik özelliği ise ortalama yüksekliğinin fazla olmasıdır³⁸.

Kars ili, Anadolu'nun en yüksek bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu'nun suları Kür ve Aras ırmaklarıyla Hazar Denizi'ne ve Çoruh vasıtasıyla Karadeniz'e karışan kesiminde olup, 42,10' ve 44,99' doğu meridyenleri ile 39,22' ve 41,37' kuzey paralelleri arasında bulunmaktadır. İlin deniz seviyesinden yüksekliği 1.750 m.dir³⁹.

Kars ilindeki Soğanlı, Allahuekber, Yalnız Çam sıradağları Aras'tan başlayıp Kuzeyde Kafkaslar'daki Elburz Dağı'yla birleşirler. Bu sıradağlara doğudan ve batıdan dik olarak gelen dağlar zinciri de Allahuekber Dağı'nda düğümlenir. Kür ile Aras Çayı sularını ayıran Top Yolu Dağları, Kars ile Ardahan yaylaları arasındadır. Ağrı Dağı, Kars ilinin güneyini

³⁵ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, Türk Kültürü, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1973, sa. 126, s.330.

³⁶ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, Türk Kültürü, Ankara 1973, sa.126, s. 329.

³⁷ Afif Erzen, “Doğu Anadolu ve Urartular”, T.T.K.Y.,XX. Dizi, Sz.82,T.T.K.B., Ankara 1986, s.7.

³⁸ T. Tarkan, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, Erzurum ve Çevresi 1, 50. Yıl Armağanı, sa;7. 22, Erzurum 1974, s.11; Genel Kurmay Başkanlığı, Doğu Anadolu Coğrafyası, (Coğrafya Encümeni), Ankara 1938, s. 22.

³⁹ F. Kırzioğlu İslam Ansiklopedisi, c.VI, İstanbul 1993, s.360.

çeviren ve batıda Bingöller’le birleşen Şah Yolu Dağları’nın doğu ucunda bulunur. Bu dağlar zinciri de Aras ve Murat sularını ayırmaktadır. Top Yolu ve Şah Yolu Dağları, 16. Yüzyılda Osmanlıların doğuya ve Safeviler’in de batıya yaptıkları akınların bir hatırası olarak halk arasında bu adlarla anılmaktadır.

Kars, güneyden kuzeye varan bir, batıdan doğuya varan üç sıradağ arasında bulunmaktadır. Şehir, Göle-Ardahan(2200-1800 m.), Sarıkamış-Kars(2200-1750 m.), Zarşat-Şöreğel(1800-1400 m.)adında üç yayla; Bardız, Kurtkale, Aşağı Pasin ve Kağızman(1500-1300 m.)adıyla beş dere; Çıldır ve Sürmeli Çukuru(1000-700 m.)adında iki ova bölgesine ayrılmaktadır.

Kars Çayının boyu 159 km olup, Göle’den çıkan Kür Çayı da “*Ardahan Suyu*” adı ile sınıra kadar gider. Bingöller’den gelen Aras, Kars’ın aşağı Pasin-Kağızman deresi, Sürmeli Çukuru bölgesinden geçer.

Şehrin en büyük gölü olan Çıldır Gölü, denizden 1959 m. yüksekte olup en derin yeri 22 m.dir. Kışın bu gölün suları 3 ay kadar kalın bir buz tabakasıyla örtülü olduğundan, üzerinden kızaklar ve hayvan sürüleri geçebilmektedir⁴⁰.

Kars Karadeniz’e yakın olduğu halde, arada sıradağların ve çok yüksek bir yayla bölgesinin bulunmasından dolayı, karasal iklime sahiptir. Bu bakımdan Türkiye’nin, hatta bütün Ön Asya’nın kışları en uzun ve soğuk geçen bölgesi sayılır. Fakat havası kuru olduğundan, kışın soğuğu insanları fazla etkilemez. Kış, Ekim ayı ortalarından başlayarak, yaklaşık 7-8 ay devam eder. Bu sürenin 5 ay kadarı donlu geçer. Kışın kar yağışının görüldüğü Kars ili, en fazla yağışı ilkbaharda almaktadır⁴¹.

1.1.2. Kars’ın Coğrafi Konumunun Ulaşım Ve Ticaretteki Önemi

Kars ve dolayları; Anadolu, Suriye, Mısır ve Irak bölgelerine giden en kısa istikamet üzerinde bulunmaktadır. Kars ve Erzurum yaylaları, arazi ve yol durumu bakımından Anadolu’ya doğudan gelecek her hangi bir tehlikeye karşı koyacak durumdadır. Kars’ın topoğrafik durumu da buna çok uygun düşmektedir. Kars şehrinin kuzey ve güney bölümleri derin ve sarp vadiden oluşur. Kars Çayı ile adeta engellenmiş haldedir. Ayrıca dört yerde tabya yapmaya elverişli tepeler vardır. Bu yüzden Kars, çok kuvvetli bir kale haline gelmiştir. Bu bölgeyi çok iyi tanıyan büyük komutan, Kars fatihi, Orgeneral ve Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Karabekir’in şu sözleri Kars’ın durumunu en iyi şekilde özetlemektedir.

⁴⁰ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, Türk Kültürü, Ankara 1973, sa.126, s.329.

⁴¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s., 10-11.

“Kars yaylası, Anadolu'nun bel kemiğidir; Orası elde bulundurulmadıkça Anadolu'nun savunması zayıflar”⁴².

Kars çok eskiden beri özellikle Ortaçağda uzak doğuda Çin, Hind, Orta Asya ve İran'dan Batı'ya gelen ticaret kervanlarının önemli bir uğrağı ve alışveriş merkezi idi. Doğu'dan gelen ticari mallar Akdeniz, Trabzon'a ve Karadeniz'e inmek için Kars'tan geçiyordu⁴³.

Ortaçağ tarihinin en büyük ve en önemli ticaret yollarından biri olan İpek Yolu Kars il sınırları içerisinde bulunan Anı şehrinden geçmekteydi. Anı'da bulunan İpek Yolu Köprüsü'nün, Arpaçay nehrinin aktığı vadi üzerinde karşı kıyı ile ulaşımı sağlamak amacıyla X. Yüzyılda Bagratlı Krallığı döneminde kalma olduğu düşünülmektedir ve günümüze sadece köprü ayakları kalmıştır⁴⁴.

Kuzeyden gelen Fırat'ın doğusunda, yükseklik genellikle Batıdan Doğuya doğru artar. Doğudan Batıya doğru ulaşım, Kuzeyden Güneye oranla daha kolaydır.

Bizans Anadolu'su, bir ucu İstanbul'dan başlayan, diğer uçları Suriye sınırlarına(Antakya ve Halep), Yukarı Mezopotamya'ya (Malatya) ve Doğu Anadolu'dan, Azerbaycan ve İran'a giden birçok kervan yoluyla baştanbaşa geçilirdi. Bu arada İran ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar, genelde Kars yoluyla Trabzon'a giderler ve bu liman kentinden mallarını gemilere yükleyip, deniz yoluyla İstanbul'a ulaşırlardı.

Ticaret yolları üzerinde, kervansaraylar inşa etmek suretiyle Doğu, Batı, Kuzey ve Güney ile ticaret yapmak kolaylaşmıştır⁴⁵.

Kars coğrafi konumu itibariyle, Doğu'dan Batı'ya giden bütün büyük ticaret yollarının Anadolu'daki en önemli kavşak noktalarından biriydi. Bu nedenle bölge, tarihin bütün dönemlerinde, siyasal, sosyal ve askeri açıdan önemli bir konuma sahiptir.

1.1.3. Kars Kalesi

Kars Kalesi şimdiki Kars'ın kuzeyinde dik yamaçlı bir tepe üzerindedir. Birçok Anadolu kalelerinde olduğu gibi Kars Kalesi de iç ve dış kale olarak 2 kısımdan yapılmıştır. Kalenin iç kalesi ile dış kale olarak Kale İçi Mahallesi'ni çeviren kısmının temelleri X. yy' da Bagratlılar tarafından atılmıştır(928-952)⁴⁶. 5 sıra halinde bir sur ile çevrili olan kaleden günümüze 220 burçtan 7 tanesi kalmıştır. Asıl kale kapısı Doğu'ya bakmaktadır. Dış kalenin Batı da su (çeribaşı) kapısı Güney de orta kapı, Doğu da Behrampaşa Kapısı bulunmaktadır. Güneye

⁴² İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ” Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları”, Türk Kültürü, s.326.

⁴³ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul, Ercan Matbaası, 1960, s.9.

⁴⁴ Hamza Gündoğdu, “ Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, s. 268-269.

⁴⁵ Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,1981, s.203-204.

⁴⁶ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s., 282.

bakan kapı üzerinde kalenin kimler tarafından yaptırıldığını belirten bir Saltuk yazıtı yer almıştır. Kalenin etrafında savunma hendeği vardır. Doğu'ya ve Batı'ya bakan kapıların her ikisinin de kanatları demir ve metindir. Surların içinde dizdarhane (muhafızlık), erat koğuşları, erzak, cephane ambarları vardır. İç kalede evvelce çarşı, ev, dükkân, han gibi hiçbir bina mevcut değildi. Dış kale iki kat sur ile çevrilmiştir. Demir kapılı olan kapıların Batı'ya açılanına su veya çeribaşı kapısı, Kağızman tarafına bakanına orta kapı, Doğu'ya nazır olanına da Behrampaşa Kapısı denir. Surların etrafında müdafaa hendeği bulunduğu için, içerisine Kars Çayından alınan su isale edilirdi. Dış kalenin muhiti 27.000 metredir. İç ve dış kalede cem'an 220 burç ve kule, 2080 mazgal mevcuttur. XVII. Asırda kale içinde 3000 ev, 47 camii ve mescit, bir hayli de dükkân vardı. Kalenin giriş kapısı yanında, Moğol saldırısında 1239 yılında şehit düşen Celal Baba'ya ait çini kubbeli türbe şimdi bir ziyaret yeridir⁴⁷.

Hakkında birçok kahramanlık destanı yazılmış olan Kars Kalesi, tarihi olaylar içinde şu önemli fasılları yaşamıştır. "898 sonlarında Sacoğlu Muhammed el Afşin Kars Kalesini günlerce kuşatmıştı⁴⁸. Bagratlı kralı I. Sembat zamanında olan bu kuşatmadan sonra Kars Kalesi, 928-952 yılları arasında Kars Kralı Abbas döneminde Bagratlıların merkezi haline gelmişti.

Karsak boyundan adını aldığını bildiğimiz Kars, düzlerden gelen Kars Çayı'nın geçtiği derin ve yalçın boğazın üzerinde tabiattan çok müstahkem bir yerde bulunmaktadır. Kars'ın iç kalesiyle Kaleiçi Mahallesi çeviren dış kalenin temelleri, Bagratlılar çağında X. Asırdaki genişlemesine göre yapılmıştır. Selçuklular çağında varoş denilen sur dışı mahallelerin sonradan meydana geldiği anlaşılıyor. Kars'ın Kral Abbas tarafından merkez yapılmasıyla, 928'den itibaren Takht ve Ermenice kaynaklarda "Kral Şehri" diye anıldığını görüyoruz"⁴⁹. Kars Bagratlı kralı Gagik Abbas döneminde, Kutalmış Bey komutasında Selçuklu ordusu 6 Ocak 1054'te Kars şehrine baskın yaptı. Kral Gagik Abbas ile erken davrananlardan birçoğu iç kaleye çekilip canlarını kurtardılar. Kral Gagik Abbas, hanedan üyesi olan Kutalmış'ın Kars kentine saldırarak içindekileri öldürmesi üzerine, Tuğrul Bey'in de ordu ile üzerine yürümesiyle Irak'a kaçtı⁵⁰. Kutalmış komutasındaki Selçuklu askeri gidince, Gagik Abbas Kars'a dönerek şehrin her tarafını imar etti.

⁴⁷ Gürsoy Solmaz, Orta Çağ'da Erzurum-Kars Kaleleri, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000, s.79-80; Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1994, s.390-94.

⁴⁸ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz., Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sacoğulları-Ermeni Münasebetleri,(Muhammed el Afşin Dönemi)", Ekev Akademi Dergisi, Yıl:8, Sayı:21, Erzurum, 2004, s.203-214.

⁴⁹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.268, 279, 282, 327.

⁵⁰ Azimi, Azimi Tarihi, Yay: Ali Sevim, s.12.

İç kalesini almadan giden Kutalmış Bey'den sonra 16 ağustos 1064'te Alparslan, Anı'yı alıp, Kars'a yürüyeceği zaman bu şehirde oturan Vanand kralı Şahan Şah Abbas'ın oğlu Gagik ülkesini kurtarabilmek için cizye vermeye razı oldu. 1064 sonbaharından itibaren Kars'ta başlayan Rum işgali 4 yıl sürdü. Alparslan, 1068 yılında 2. Kafkasya seferine çıkarak Kars'ı yeniden aldı ve Anı Şeddadlılarından bir beye verdi⁵¹. Sultan Alparslan'ın Anadolu ve Suriye seferiyle 1071 Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasından sonra, Sultan Alpaslan, Ebul Kasım Saltuk'un Anadolu'nun fethindeki önemli hizmetlerinden dolayı, Kars'tan Bayburt'a, Bingöller'den Barkal Dağlarına kadar uzanan bölgeyi kendisine ıktâ olarak verdi⁵². 1153 yılında Kars'ı zapt eden Gürcüler her tarafı yıktılar. Bunun üzerine Erzurum Emiri İzeddin Saltuk, ordusuyla gelerek Kars'ın imdadına yetişti. Aynı yılda Kıpçak/Gürcüler'in yıktığı Kars Kalesi ile Bardız Kalesi'ni yeniden imar ettirdi⁵³. Bundan sonra Gürcü istilaları gören Kars Kalesi, 1386 yılında İran yaylasına hâkim olan Timur tarafından yıkılmıştır⁵⁴.

Kars Kalesi, Osmanlı padişahı III. Murat'ın fermanı ile 8 Ekim 1578'de ordusuyla Erzurum'a hareket eden Serdar Lala Mustafa Paşa'nın emriyle ordu tarafından yeniden imar edildi⁵⁵. Bu yüz bin kişilik ordunun yanı sıra, gemilerle Trabzon limanına ulaşan usta, alet ve edevat da Kars'a getirilmiştir. Nitekim 29 Temmuz 1579 Günü başlayan Kars Kalesi'nin imarı 28 günde tamamlanmıştır. Eski temelleri üzerine yükseltilen dış surların önüne derin bir hendek açılarak etrafı yedi büyük burç ve üç gözetleme kulesiyle takviye edilmiştir. Yedi kola ayrılmış her bölümü bir paşanın sorumluluğuna verilen dış kalede beş camii, kubbeli bir türbe bir Beylerbeyi Sarayı, bir medrese, bir hamam çarşı, konaklar, vakıf dükkânları, yeniçeri kışlası, evler ve Kars Çayı üzerine iki köprü inşa edilmiştir⁵⁶. Bundan sonra kalenin 1604 Safevi istilasıyla büyük bir bölümü istila edilmiştir. Kale 1645'te Sultan IV. Murat tarafından yeniden imar edilmişse de 1647 depremi ile tekrar zarar görmüştür⁵⁷.

Evliya Çelebi 1648 yılında Revan'a gidişi sırasında Kars'a da uğramış ve Kars Kalesi hakkında seyahatnamesinde şu bilgileri vermiştir. "Kalenin kuzey tarafta arkadan, bir top

⁵¹ Şadrudin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Naşır İbn 'Ali El-Hüseyni, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. N. Lugal, Ankara, 1943, s.30,32; Cem Tuysuz, "Kars İli Tarihi Coğrafyası" Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta", İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.58.

⁵² Abdülkerim Özyayın, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986, s.157; Zahiruddin Nişaburi, Selçukname, Tahran, 1332, s. 134; Reşidüddin, Camiu't-Tevarih(Nşr. Ahmet Ateş), Ankara, 1960, s.38,39; M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 110,134,190

⁵³ Gürsoy Solmaz, Orta Çağ'da Erzurum-Kars Kaleleri, s.82; Fahrettin Kırzioğlu, "Kars Kalemizin 900. Fetih Yıldönümü", Türk Dili Dergisi, C. XIII., Sayı 155'ten Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s.809.

⁵⁴ Yunus Zeyrek, Tarihi Osman Paşa, Ankara, Neyir Matbaası, 2001, s.5.

⁵⁵ Yunus Zeyrek, Tarihi Osman Paşa, Ankara, Neyir Matbaası, 2001, s.5.

⁵⁶ Abdusselam Uluçam, "Karst'taki Osmanlı Eserleri", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991, s. 147.

⁵⁷ Abdusselam Uluçam, "Karst'taki Osmanlı Eserleri", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991,Uluçam, s. 148.

menzili ve aralıkta bir dağ vardır iç kale bir tepeye oturtulmuştur. Aşağı hisar düzlük bir yerdir. Hepsi 5 kat sağlam surdur. Kale kapısı doğuya bakar. Yukarı Kale denilen orta kale kapısı batıya açılmış demir kapılardır. Surun içinde dizdar evi 200 nefer leventlerin evleri, mükemmel cephaneleri vardır. Ama bu orta hisarda çarşı, pazar, han, hamam yoktur. Bu kalenin aşağısı varoşlu büyük hisardır. İki kat sağlam surdur. Yeni üç demir kapısı vardır. Kapının içinde kapıcılar gözcüler vardır. Bunların tulga, tüfek, cıda⁵⁸ ve türlü savaş aletleri bulunur. Bu kapıların biri batıya Erzurum yönüne açıktır. Buna Su Kapısı Çeri Kapısı derler. Biri Kağızman tarafına açıktır. Buna Orta Kapı derler. Üçüncüsü doğuya Revan tarafına bakan Behram Paşa kapısıdır. Kale duvarının üzerinde karakol hanelerde gece gündüz muhafızlar bekçilik edip her karanlık gecede kalenin kapı ve duvarlarını meşalelerle aydınlatırlar. Varoş hisarının boyu o kadar yüksek değildir ama gayet geniş sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin etrafı çepeçevre göldür ki Behram Paşa kapısından Orta kapıya kadar sarmıştır. Suyu da hayat suyu gibidir. Bu yönden kaleye girmek asla mümkün değildir. Kalenin çevresinde 220 tane yüksek kule vardır. Bedeni 2080 diştir. Bu büyük yapının çevresi 5700 adımdır⁵⁹.

1744 yılında Nadir Şah'ın sebep olduğu Kars Çayı taşkını ve daha sonra 40 yıl süren (1878-1918) Rus işgali ile Ermenilerin şehri ateşe vermesi sonucu şehrin tamamında olduğu gibi kale de büyük hasar görmüştür⁶⁰. Bütün bu tahribatlara rağmen dış kaleden bir iki burç kaldığı halde iç kale günümüze kadar ulaşabilmiştir.

1.1.4. Kümbet Camisi (Havariler Kilisesi)

Kümbet Camisi, Kars Kalesi'nin güney eteğinde olup, Kale İçi Mahallesinde Kars Çayı'nın kuzey kıyısında yer almaktadır. Bagratlı Krallığı döneminde 932-937 yılları arasında Kral Abbas tarafından 12 Havari adına, Havarium Kilisesi adıyla yaptırılmıştır⁶¹. Kilise merkezi haç planlı⁶², dört yonca yaprağını andıran, dört nişle genişleyen dik açılı bir mekâna sahiptir. Kilise, kesme taş duvarlı olup, pencere kemerleri arasında 12 Havariye ait taş kabartmalar bulunmaktadır⁶³. Kubbeyi oluşturan kasnak kısmı uzun konik biçiminde ve kubbe altındaki nişler içte yuvarlak dışta beş köşeli olarak yapılmıştır. Kilisenin ana giriş kapısı batı yönündedir ve ayrıca güney ve kuzey yönünde iki giriş kapısı daha bulunmaktadır. Apsis

⁵⁸ Cıda: kısa kargı

⁵⁹ Nihat Atsız, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 269-270.

⁶⁰ Abdusselam Uluçam, "Karst'taki Osmanlı Eserleri", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991, s. 148.

⁶¹ Turizm Envanteri, Ankara, Kars Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, 2002, s.2.

⁶² Kars İli Yıllığı, Ankara, Kars Valiliği, 2002, s. 191.

⁶³ Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu, s.394.

yarım daire biçiminde olup apsisi de içerisine alan 12 m çapındaki kubbe altı ana mekânı 8 adet ince uzun tonoz kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Havariler kilisesi, yöreye özgü düzgün kesme bazalt taştan yapılmıştır.

1064 yılında kilise Selçuklular tarafından camiye çevrilmiştir. 1579 yılında Kethüda Camisi adını almıştır. Bu cami, 1877-78 Osmanlı –Rus harbinden sonra Rus esareti döneminde Ruslar tarafından tekrar kiliseye çevrilmiştir. Cumhuriyet döneminden sonra 1964 yılında, Halkevi tarafından onartılan bina, 20 Aralık 1964 tarihinde Halkevi İl Müzesi olarak açılmış ve 1978 yılına kadar da müze binası olarak kullanılmıştır⁶⁴. Bu tarihten itibaren bir müddet boş ve bakımsız kalan bina, daha sonra camiye çevrilerek Kümbet Camii adını almıştır. Şu anda camii olarak kullanılmaktadır.

⁶⁴ Kars İli Yıllığı, s. 191.

2. BÖLÜM

2.1. ORTAÇAĞ ÖNCESİ KARS VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Bu bölümde Kars coğrafyasının Ortaçağ ve öncesindeki siyasi yapısı ele alınmıştır. İnceleme konumuz olan Kars ve çevresinde; Ardahan'ın aşağı Kür boylarında, Kars'ta Cılavuz civarında ve Azat köyünde yapılan araştırmalar Kars'ın tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir⁶⁵.

M.Ö. III. bin yılları içerisinde Hurriler, Doğu Anadolu'da egemenlik kurmuştur⁶⁶. Bölgemiz, M.Ö. I. binde ise merkezi Van ve çevresi olan, Doğu Anadolu'da egemenlik kuran Urartu Devleti'nin kontrolü altına girmiştir⁶⁷.

Bulunduğu coğrafi konum itibariyle sürekli akınlara maruz kalan Kars ve çevresi, Sakalar, Persler, İskender, Karsaklılar, Romalılar, Sasaniler ve Müslüman Arapların egemenliğinden sonra, Selçuklular'ın 1071 Malazgirt Zaferi Türk yurdu haline gelmiştir.

Araştırmalarda Kars'ın tarih öncesi çağlardan bu yana yerleşme merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kür ve Aras nehirleri boylarında yapılan kazılarda bunun izlerine rastlanmıştır. Kars ve çevresi Kabataş, Yontma taş ve Cilalı taş devirlerinden itibaren yerleşme merkeziydi⁶⁸. İlde Yontma taş devrine ait doğal mağaralara en çok Ardahan'da aşağı Kür boylarında; Aras'ın Micingert ve Kötek dereleri ile Arpaçay'ın yakınlarındaki tuf (kevek) kayalıkları üzerinde rastlanmaktadır. Cilalı taş devrine ait doğal mağaralara ise, Kars'ta Cılavuz civarında ve Borluk vadisinde rastlanmaktadır⁶⁹. Kars ilinde, M.Ö. 9000-8000 yıllarından bu yana hayvan ehlileştirme ve tarım faaliyetlerine de rastlanmaktadır. 1944'te Azat köyünde açılan dört höyükte, Bakır çağına ait zengin malzeme ele geçirilmiştir⁷⁰.

2.1.1. Hurriler

Sümerlerin Khurri-Kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu'daki Hurriler, M.Ö. 5000 yıllarında henüz Türkistan da yaşamakta iken, daha sonraları, çeşitli iç ve dış sebeplerle başka bölgelere göç etmişlerdir. Sümerlerle akraba ve aynı soydan olan Hurriler, M.Ö. III. binde Zağros dağlarından Anadolu'nun Güneydoğu bölümüyle Asi Irmağı boylarına değin olan bölgelere yayılmışlardır⁷¹. İşte M.Ö.'ki yüzyıllardan itibaren yerleştikleri, bir dönem hâkim

⁶⁵ Alpaslan Ceylan, Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum, FEF Yayınları 2001, s. 37.

⁶⁶ M. Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, (Bas. Dok. Tezi.), Erzurum, 1984, 52 vdd.; Akın Bingöl, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, (Bas. Dok. Tezi.), Erzurum, 2003.

⁶⁷ Oktay Belli, "Urartular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1982, s. 139-208.

⁶⁸ İ. Kılıç Kökten, "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Camuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri", Karseli, 6/69, 2-16; Kars-Ardahan-Iğdır Tanıtım Albümü, Kars- Ardahan-Iğdır'ın Sesi, 2002, s.12

⁶⁹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.18.

⁷⁰ F. Kırzioğlu, a.g.e., s.24.

⁷¹ Ekrem Memiş, "M.Ö. III. Binyılda Anadolu'da Türkler", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı II, Konya, 1988; F. Kırzioğlu, a.g.e., s.27.

oldukları, dağında taşında isim bıraktıkları Azerbaycan, Kafkaslar ve Doğu Anadolu da böyle ülkelerdendir. Türkler bu ülkelere, ya kuzeyden Kafkasları aşarak ya da güney yoluyla İran üzerinden gelmişlerdir. Bu ülkenin arazi yapısı ve iklimi, Orta Asya'daki ana yurda benzemektedir. Bu özelliğin de olumlu etkisiyle Türkler, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kolay uyum sağlamışlardır, hâkimiyet ve devlet kurmuşlardır⁷². Kuzeydoğu'daki oymakları Aras boylarına ve Kars bölgelerine de yayılan Hurriler, Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yerleşen Orta Asyalı ilk fatih kavmi ve çok kalabalık ahaliyi teşkil ediyordu.

M.Ö. II bin başlarında, Orta Asya'dan Kars-Erzurum veya Musul-Diyarbakır üzerinden Orta Anadolu'ya büyük göçler oluşmuştur. Bu göçlere dayanamayan Hurriler, küçük beyliklere bölünerek, Van Gölü çevreleriyle Murat, Karasu, Aras boylarında bir müddet yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Daha sonra bu kabileler, Asurlulara karşı kendilerini koruyabilmek için bir araya gelerek Urartu Devletini kurmuşlardır⁷³.

2.1.2. Urartular

Hurriler'in küçük beyliklere bölünmesinden sonra, bu beyliklerin bir araya gelmesiyle Doğu Anadolu'da Birleşik Urartu Devleti kurulmuştur. Birleşik Urartu Devleti'nin kurucusu sayılan ve Arzaşkun'da oturan Arame (880-844), Urartu Krallığı'nın merkezini Tuşpa(Van) şehrine taşımıştır. Urartu Kralı İşpuini (828-810?) devletini geliştirmiş, Muşşir ülkesiyle Güney Azerbaycan'da Uşni-Miyandap-sakız bölgesindeki Manna Devleti'ni itaat altına almış. Bunun ölümünden sonra yerine geçen Menua (810-775), Urartu Devletini çok genişletip yüceltmıştır. Sınırlarını: Doğuda Zağros dağlarına, Kuzeyde Çıldır Gölü ile Çoruh ortalarına, Güneyde ise, Cudi Dağı'na kadar Dicle boylarına hâkim olmuştur.

Bugünkü Kars ili bölgesinin tarih çağına girmesi ve Urartu'ya tabi olması, Kral Menua dönemindedir. Kral Menua, Kuzeyde (Murat-Suyu) kaynaklarına ve Eleşgirt ovasındaki Anaşi bölgesine, Maku çevresine varmış olan sınırlarını Yukarı-Aras boyunun kuzeyine çıkararak şimdiki Iğdır ovası, Kars yaylası ve Pasinler bölgesini de ele geçirmiştir. Şah yolu dağlarından Top yolu dağlarına yani Aras'ın güneyindeki sıra dağlardan Çıldır gölü güneyine kadar uzayan Kars yaylasındaki Diauekhi (Diau adlı kahramanın sülalesi) yurdu diye anılan beyliği de Van'a bağlamıştır. Iğdır bölgesinde Çolagert'te ve Başbulak'ta, Pasinler'de Hasan kalesinde Menua adına yazılmış Urartu kitabeleri bulunduğundan, M.Ö. IX. Asır sonlarından itibaren Kars ili tarihinin aydınlanmaya başladığı görülmektedir. I.Argiştî'nin Van kalesindeki yıllığını bildiren kitabede, (M.Ö. 784) bu kralın Soğanlı ile Yahniler arasında ve halk arasında

⁷² Şemsettin Günaltay, Yakın Şark, c. IV, 2.Bölüm, Ankara, Türk Tarih Kurumu, ,(2.bs.)1987, s. 557-558.

⁷³ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.31.

“*Taht Düzü*” denilen Kars ovasında bulunan, Abilianikhi ülkesiyle savaştığını ve itaat altına aldığını anlatılmaktadır. Sarıkamış'ta bulunan bir kitabesinde de, Arğişti'nin Akhuriani şehrine karşı zafer kazandığı bildirilmektedir. Urartuların bu bölgedeki hâkimiyeti 200 yıl kadar sürmüştür⁷⁴.

İlk çağda, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bir sahada bulunan Kimmerler, Asyadaki kavimler göçünün batıya doğru itmesi sonucunda (M.Ö. VII. yy), doğudan gelen İskitlerin baskısına dayanamayıp, Kafkasları aşarak güneye inmişlerdir⁷⁵. Burada Urartular'ın ülkelerine yayılarak, Anadolu'yu da istila etmişlerdir (M.Ö. 720-714). Asya'da Türk kavimlerinin batıya doğru göçü devam ettiğinden, aynı baskıyla İskitler de Kafkasları aşıp güneye inmek zorunda kalmışlardır. İskitler Kafkasların Hazar Denizi kıyısındaki Derbent (Demirkapı) geçitlerinden geçerek Azerbaycan ve batı İran'a yayılmaya başladılar. Böylece Kimmerler'den sonra, Türk oldukları kabul edilen İskitler de Urartu ülkelerine girerek, Kür ve Aras ırmakları boylarına yerleşmişlerdir⁷⁶. Bu iki büyük istilanın etkisiyle, Urartular, M.Ö. 585 yıllarında yıkılmışlardır⁷⁷.

2.1.3. Sakalar/İskitler

M.Ö. VII. yy'da Asya'dan gelen kavimlerin baskısına dayanamayan Kimmerler'in Kafkaslar'ı aşarak güneye inmeleri ve Urartu ülkesine yayılmalarının ardından, aynı sebeple İskitler de Kafkasları aşarak güneye inmişler, Kars ve çevresini ele geçirmişlerdir.

Kars ve çevresi M.Ö. 680-150 yıllarında Saka (İskit) boylarının yerleşmesinden beri, eski bir Türklük bölgesidir ve İlk Çağ medeniyetinden günümüze kadar, binlerce yıllık bir tarihe sahiptir⁷⁸.

Urartular'dan sonra Kars ve çevresini ele geçiren Sakalar (İskitler), M.Ö. 662'de daha güneydeki Asurlular ülkesine de akın yapmışlardır. Sakalar büyük hükümdarı

⁷⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997; Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Bas. Dok. Tezi.), Erzurum, 2003; Çilingiroğlu, Altan, “*Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)*” *An Ar* VIII, 191.1980.F. Kırzioğlu, a.g.e., s.41-52; O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977, s.117; O. Belli, “*Urartular*” *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi*, I. İstanbul, 1982, s.184; H.Z. Koşay-K.Turfan, “*Erzurum Karaz kazısı Raporu*” *Belleten* say. 23/91, Ankara, 1959, s.351; V. Sevin, *Urartu Hükümdarlığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, s.106; V. Sevin, “*Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu*”, *AnAr* XI, 47- 64. 1989, s.47; A.Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.6; M.T. Tarhan-V.Sevin, “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler*”, *An Ar* 4-5, 275, 1977, s.69; H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, 322

⁷⁵ M. Taner Tarhan, “*Kimmerler ve İskitler*”, *Türkler*, Cilt I, Ankara Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 603.

⁷⁶ Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, C.IV, s.557-558; M. Taner Tarhan, “*Kimmerler ve İskitler*”, *Türkler*, Cilt I, s. 603; F. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.50.

⁷⁷ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s.36,61-66; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.66; F. Kırzioğlu, *Kıçaklar*, Ankara 1992, s.191, 192; F. Kırzioğlu, “*Dede Korkut Oğuz namelerinin Değeri*”, *Belleten*, Sayı 198, 1986, s.292.

⁷⁸ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, *Türk Kültürü*, s.326.

Meduva/Madova zamanında, bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun yanı sıra, Suriye ve Filistin'e kadar olan bölgeleri de hâkimiyetleri altına almışlardır⁷⁹. Bundan sonra Sakalar, Med topraklarına dönerek İran'ın altını üstüne getirmiştir. Ancak bu hâkimiyet fazla sürmemiş ve M.Ö. 626 veya 625 yılında Meduva'nın, İran Med hükümdarı Keyaksar (Keyhüsrev) tarafından bir ziyafet esnasında hileyle öldürülmesinden sonra sona ermiştir. Meduva'nın öldürülmesi, İran'da her yıl 7 Temmuz'da bayram olarak kutlanmıştır. Türkler arasında ise, Meduva'nın öldürülmesi unutulmamış, asırlarca gönüllerde ve dillerde yaşatılan hatıraları, daha sonra büyük bir destanın doğmasına neden olmuştur. Meduva, efsanevi Türk hakani Efrasiyab, yani Alp Er Tunga'dan başkası değildir. Meduva'nın öldürülmesiyle başsız kalıp düzenleri bozulan ve sürekli İran saldırılarına maruz kalan Sakalar, geri çekilerek Aras, Kür ve Çoruh boylarına yerleşmişlerdir. M.Ö 150 yıllarında Arsaklı/Karsaklı Devleti kurulunca da kendi istekleriyle bu devlete tabi olmuşlardır⁸⁰.

M.Ö. 149-127 yılları arasında bölgeye yeni bir Türk dalgası daha gelmiştir. Bunlar, Edil/İtil Nehri havzasından kalkıp Derbent yoluyla Azerbaycan'a geçen Bulgarlar ve Vanandlar'dır. Bunlar, Kars ve Pasin bölgelerine yerleşmişlerdir. Selçuklular'ın bölgeye gelişine kadar Kars ve çevresine Vanand denilmiştir⁸¹.

2.1.4. Persler

Saka beylerinin, Medler tarafından verilen bir ziyafette öldürülmesinden sonra, İran'da Med egemenliğine son veren Persler, bütün Anadolu ve Kafkaslarda genişleme politikası izleyip imparatorluk haline geldiler. Kars ve çevresi M.Ö. 549-330 yılları arasında Pers İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Pers imparatoru Dara ülkeyi satraplık denem, 23 büyük ve 127 küçük birime bölerek ülkeyi merkezden yönetiyordu. Bugünkü Kars yöresi 18. Satraplık içinde yer alıyordu. Bu bölge satraplığa yılda 400 gümüş talent vergi vermek ve Dara'ya 20.000 at göndermekle yükümlü idi⁸². Pers İmparatorluğu, İskender ile yaptığı birçok savaştan sonra son buldu. Anadolu ve İran İskender tarafından fethedildi.

2.1.5. İskender Dönemi

İran İmparatorluğu ülkeleri M.Ö. 330 yılında da Makedonyalı İskender'in eline geçmiş; İskender imparatorluğu, kurucusunun halefleri arasında paylaşılırken, M.Ö. 312 yılında İran yaylası ve bunun kuzeydoğusundaki Saka ülkeleri I. Selevkos'a düşmüştü. Selevkoslar'dan

⁷⁹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.77.

⁸⁰ F. Kırzioğlu, a.g.e., s.78,79,80,81;F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.31,32,35;F. Kırzioğlu, "Dede Korkut Oğuz namelerinin Değeri", Belleten, Sayı 198, 1986, s. 919.

⁸¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.15,81; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.35-36-37-54-57.

⁸² R. Grousset, Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi(çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005, s. 52,53.

III. Antiyokhos döneminde Yukarı Aras dolayları, İran asıllı komutanlardan Artaksiyas'ın idaresinde bulunuyordu. Bu komutan M.Ö. 200 yılında bölgede satraplık (vali) yaparken bağımsızlığını ilan etmiş ve kendi adını taşıyan Artaksiyaslı Beyliğini kurmuştu (M.Ö.188). Artaksiyas'ın merkezi, Armavir şehri idi. Bu devlet daha sonra sınırlarını genişleterek, Murat boyunu Muş ve Van batısındaki yerleri de egemenliği altına almıştır. Bu yerlerin coğrafya adı, Romalılarca “*Armenya/Armeni*” olarak biliniyordu. Ermenistan adının tarih sahnesine çıkışı da işte bu coğrafi terimle olmuştur. Armenia'nın merkezi Armavir, daha sonra Sürmeli olarak anılan yerdir ve İğdır dolaylarındadır. Artaksiyaslı Devleti, Arsaklı İmparatorluğu ile Romalılar arasında sık sık mücadele bölgesi olmuş ve iki taraftan birinin himayesiyle yaşayarak M.S. X. yılında Arsaklılar tarafından ortadan kaldırılarak toprakları üzerinde Küçük Arsaklı (Arşakunşk) hükümeti kurulmuştur. Küçük Arsaklılar, Kars'ın doğu bölgesini merkez olarak seçmişlerdi⁸³.

2.1.6. Karsaklılar/Arsaklılar

Şehre de adını veren Karsaklılar, M.Ö.130-127 yıllarında Kafkaslar'ın kuzeyinden Dağıstan bölgesinden gelerek, buralara yerleşen Bulgar Türkleri'nin Velentur/Vanand boyunun Karsak oymağındandır⁸⁴.

Sakalar'ın Dahe/Dae(Büyük bir Turan kavmi) kolunun Parn boyundan olan I. Arsak, M.Ö. 256 yıllarında Romalılarla Belh üzerinde 255 te savaşarak bağımsızlığını ilan etmiştir. I. Arsak'ın (250-248) ölümünden sonra II. Arsak ünvanıyla başa geçen kardeşi I. Tiridat, batıya yönelmiş ve Pars ülkesini işgal ederek Arsaklı Devletini kurarak devletin asıl kurucusu sayılmıştır. İranlıların “*Eşkaniyan*”, Yunanlıların “*Arsakidas*”, Romalılarla Avrupalıların “*Arsacides*”, Ermenilerin “*Baktralılar*” ve batı koluna da Arşakuni dedikleri büyük devleti kurarak, Kafkaslara Sırderyadan Fırat'a değin uzayan ülkeleri hâkimiyeti altına alan Arsaklılar, Eski Oğuzlardan ve Türkmen sayılan Türklerdendi. Bunların İranca adları taşımalarına, hâkim oldukları ilk ülkeye göre “*Part, Partlı*” adıyla da anılmalarına ve Saka-İran dininde olup Helenizm medeniyetine tabi olmalarına rağmen, Oğuz töresini yaşattıkları ve Türklüklerini korudukları bilinmektedir. II. Asrın sonlarına doğru Azerbaycan ile Kür nehri boylarını da fetheden Büyük Arsaklılar (M.Ö. 250- M.S. 226), “*Dede Korkut Oğuznameleri*”ne göre, 24 Oğuz boyundan “*sol*” kolu teşkil eden “*Üç Ok*”lardan Gök Alp (veya Gök han) oğlu sayılan “*Bayındur*” boyundandır. Büyük Arsaklıların batıda uç beyliği sayılan Küçük Arsaklı (Arşakuni)kolu ise, 24 Oğuz boyunun “*sol*” kolundan ve “*Üç*

⁸³ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.116,135.

⁸⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.15.

Ok’lardan Dağ Alp (veya Dağ Han)oğlu sayılan Salgur/Salvar boyundan ve “Kazan Han” sülalesi olarak gösterilmektedir. M.S.III. yüzyılda Sasaniler tarafından önce Büyük Arsaklılar’a, ardından da Küçük Arsaklılara son verildi⁸⁵. 430’dan itibaren Sasaniler’e geçen bölge, uzun bir süre Sasani ve Bizans arasında savaş alanı olmuştur⁸⁶.

Görüldüğü üzere, Kars ve çevresi bulunduğu coğrafi konum itibariyle sık sık istilalara uğramaktaydı. Bu nedenle de birçok devlet kurulmuştur. Anadolu’nun Kafkaslara açılan kapısı olan bölge, özellikle büyük devletlerin arasında da mücadele sebebi olmuştur.

2.2. ORTAÇAĞ BOYUNCA KARS VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Bilindiği gibi, Asya Hun İmparatorluğu M.S.48 yılında Kuzey ve Güney Hunları olarak ikiye bölünmüşlerdi. Kuzey Hunları bir müddet sonra batıya yönelerek M.S. 375’te Kavimler Göçü’nü başlatmışlardı. Bütün dünyanın siyasi yapısını değiştiren Kavimler Göçü ile İlk Çağ sona ermiş ve Orta Çağ başlamıştır.

Hiç Şüphe yoktur ki, bulunduğu coğrafi mevki dolayısıyla büyük önem taşıyan Kars ve çevresi de Kavimler Göçü’nden siyasi, ekonomik ve kültürel alanda etkilenmiştir. Orta Çağ başlarında Sasaniler ve Romalılar arasında savaş alanı olan Kars ve çevresine Kafkaslardan yeni Türk akınları başlamıştır.

Asya Hunları’nın devamı ve torunları olan Batı (Avrupa) Hunları, Roma İmparatorluğu ile mücadele halindeydiler. Trakya ve Balkanlar’da Roma topraklarına sık sık akınlar yapan Hunlar, 395 yılında, Roma İmparatorluğu’na karşı iki cepheden harekete geçmişlerdir. Bir kol Balkanlar’dan Trakya’ya doğru ilerlerken, sayıca daha büyük olan diğer kol, Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya yönelmiştir. Avrupa Hun Devleti’nin Don Nehri havalisindeki “doğu kanadı” tarafından tertiplenen Anadolu akını, Basık ve Kursık adlı iki beyin idaresinde yapılmıştır. Hun süvarileri Kars bölgesinden Erzurum civarına gelerek, Karasu ve Fırat nehirleri boylarını takiben Malatya ve Urfa’ya kadar gitmişlerdir. Urfa ve Antakya’yı bir müddet kuşattılsa da ele geçiremediler. Sonra Suriye’ye inerek Kudüs’e kadar uzanan Hun atlıları, yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra sonbahara doğru Antakya- Kayseri ve Doğu Anadolu’dan geçerek, Azerbaycan Bakü yolu ile kendi bölgelerine dönmüşlerdir (395-396)⁸⁷.

403 yılında yine bir Hun akıncı birliği Kafkasların Gürcistan tarafındaki Daryal geçidinden aşarak Doğu Anadolu’ya girmiştir. Fırat bölgesine kadar akın ve yağmalar yaptıktan sonra geri dönmüşlerdir⁸⁸.

⁸⁵ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.135,156,163,187.

⁸⁶ Kars- Ardahan- Iğdır Tanıtım Albümü, s.12.

⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken, 2000, s.70; Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya kadar), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.13,14.

⁸⁸ Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi, Cilt II, Ankara, Akbaba Yayınları, 1946, s.13.

Aşağıda görüleceği üzere, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı akına benzeyen bu Hun akınlарının da planlı yapıldığı, keşif yapmak, Romalıları ve yerli halkı yıldırarak, yeni yurtlar bulmak amacıyla düzenlendiği anlaşılıyor. Nitekim kısa bir süre sonra 445 yılında Kafkaslar'ı geçip Azerbaycan'a gelen bir Hun grubu, Mugan bölgesinde yerleşmiş ve burada Balasagun adlı bir şehir kurmuştur⁸⁹.

V. yüzyıldan itibaren Kafkasların güneyine ve Doğu Anadolu'ya gelen yeni Türk gruplarıyla, bölgedeki Türklerin sayıları artmaya, sahaları genişlemeye başlamıştır. 465-466 yıllarındaki göç dalgasıyla Kafkaslardan güneye inen Ağaçeriler'den bir grup Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yerleşerek Selçuklular zamanına kadar varlığını devam ettirmiştir⁹⁰.

Avrupa Hunları'ndan sonra bölgeye en büyük ikinci akını Sabar Türkleri yapmıştır. Kafkasların kuzeyindeki Sabarlar, Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı savaşmışlardır. Bu arada Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. 515-516 yıllarında Kars ve bütün Oğuzlar ülkesini istila eden Sabarlar, akınlарını Kayseri, Ankara ve Konya havalisine kadar uzatarak zengin ganimet ele geçirdikten sonra geri dönmüşlerdir⁹¹.

2.2.1. Romalılar ve Sasaniler

Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bölgelerde büyük ve güçlü bir devlet (Hakanlık) kuran Hazar Türkleri, daha VI. Yüzyıldan itibaren Bizans ve Sasaniler'le çatışmalara girmişlerdir. Hazarlar, Kafkasları aşarak Gürcistan'a girmiş ve Tiflis'i ele geçirmişler, Azerbaycan'a ve Aras boylarına kadar olan yerlere akınlар yaptılar (626-629)⁹². Hazarlar, Sasaniler'e karşı Bizans'la işbirliği yaptılar⁹³. Sasaniler 604 yılında başlayan saldırılarıyla kısa sürede Kadıköy'e Boğaz'a kadar bütün Anadolu'yu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmiş Bizans'ı ise zorlamaktaydı. Fakat, Bizans-Hazar ittifakıyla yapılan savaşlar karşısında tutunamayan Sasaniler, eski yurtlarına geri çekilmek zorunda kaldılar. Bunun sonucunda, 604 yılında İran idaresine geçmiş olan Kars İli ve çevresi, 629 anlaşmasıyla yeniden Bizans hâkimiyetini tanıyan yerli Oğuz beylerinin elinde kaldı. Bu durum, 646 da ilk İslam fethine kadar 17 yıl sürmüştür. Bu olaylar neticesinde zayıflayan Sasani İmparatorluğu, 634-642 yılları arasındaki sefer ve muharebelerde Müslüman Arap

⁸⁹ Z.V. Togan, Giriş, s.170.

⁹⁰ Z. V. Togan, Giriş, s.170.

⁹¹ İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 96, 157, 158, 159; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.197; A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.14,15; F. Kırzioğlu, "Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler", s.288.

⁹² İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.168.

⁹³ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", İA Cilt V, İstanbul, 1970, s.398; Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", Türkler, Cilt II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 446,447.

orduları tarafından yıkıldı ve İran toprakları Müslüman Arapların eline geçti. Sasanilerin yıkılışı, Müslümanların Anadolu'yu fethini kolaylaştırmıştır⁹⁴.

2.2.2. Arap/İslam Egemenliği

Müslüman Araplar, Sasanilere son vererek Anadolu'ya yönelik akınları için önlerindeki en büyük engeli de ortadan kaldırmış oluyorlardı. İslam orduları Doğu Anadolu'yu fethedip Kafkaslara doğru ilerleyince Hazarlarla karşılaştılar⁹⁵. Müslüman Araplarla Hazar Türkleri arasındaki mücadeleler, şiddetli ve uzun süreli oldu. Zaman zaman başarılı olan Hazarlar, Aras boyuna kadar gelip Doğu Anadolu'ya da girmişlerdir. VII. yüzyıl'ın başlarında Müslümanlar başarı kazanarak Kafkaslara kadar ilerlemişlerdir⁹⁶. Müslümanlar, Hz. Ömer döneminde Anadolu'ya yaptıkları ilk akında (638) Diyarbakır, Yukarı-Dicle, ertesini yıl da Bitlis ile Ahlât'a kadar olan yerleri ve Van Gölü çevresini hâkimiyetleri altına aldılar. İkinci defa, Mesleme oğlu Habib ile Rebi'a oğlu Selman önderliğinde gelen Müslüman ordusundan Selman'ın kolu Azerbaycan'a ve Habib'in kolu da "Ararat" eyaletine doğru ilerledi. Habib b. Mesleme'nin ordusu 645 yılında Erzurum'u ele geçirdi. Böylece, 645 Karasu Savaşı ile "Dördüncü-Ermeniyye"den sayılan Bizans idaresindeki Kalıkala (Erzurum) çevresiyle Yukarı Murat ve Aras boyları (Ararat Eyaleti), Rumlardan nefret eden Gregoryen-Hıristiyanlığa bağlı Oğuzların "cizye"ye razı olması sonucunda barış yoluyla iki yılda kolayca Müslümanların eline geçti. Aynı şekilde, Kars'ın Kür boyundaki Ardahan ve Posof bölgeleriyle Çoruh bölgesi de 646 da Habib b. Mesleme idaresinde gelen İslam ordusuna teslim oldu⁹⁷. Son 20 yıldan beri buralarda kalan Hazarlardan çoğunun, Kafkaslar ötesindeki asıl yurtlarına geri döndükleri sanılmaktadır. 40 yıl sonra bunlar yeniden gelerek buralara yerleşeceklerdir⁹⁸. Bu arada Hazarlar başarılı bir hücum yaparak, Tiflis'i ele geçirip güneyde Aras'a kadar sınırlarını genişletmişlerdir(760). Hazarların kuvveti ve Kafkasların güneyine (Gürcistan ve Azerbaycan'ın kuzey hudutlarına) kadar ki etkileri, 965 yılında Ruslar tarafından yıkılmalarına kadar devam etmiştir⁹⁹.

⁹⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.212.

⁹⁵ Zeki Veli Togan, "Hazarlar", s.399; M. Kmosko, (Türkçe Trc.)Araplar ve Hazarlar, TM. Cilt III, 1935, s. 148.

⁹⁶ Mustafa Fayda, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt II, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986, s. 389, 403, 416-417, 421-422;Cilt III, İstanbul 1986, s. 95, 141-142;İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 169-170;F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.206,208,209.

⁹⁷Belazuri, Futuhul-Büldan, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.282; Hangmann, E., Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970, s.50.

⁹⁸ F. Kırzioğlu, a.g.e., s.213-214-215-216.

⁹⁹ İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.177-178.

Hazreti Osman döneminde Mekkeli Habib öncülüğünde “*Ermeniyye*”nin halifelik merkezi Medine’ye barış yoluyla bağlanıp cizye vermeyi kabul etmeleri¹⁰⁰, eski din ve inanışlarına müsaade edilmesi nedeniyle, İslam dininin Oğuzlar arasında yayılmasını yüzlerce yıl geciktirmiş oldu. Bu durum, Oğuzların milli varlıklarını gerektiği gibi korumalarına da yaradı. Habib’ten sonra gelen Arap “*Emir*” (Vali) lerince de aynı durum tekrarlandığından, buralarda Selçuklu fetihlerine kadar cami bile yapılmamıştır. Ancak: Kalıkala, Divin, Tiflis ve Berde gibi merkezler ile ordugâhlar ve sonraları “*Kays*” oymağının yerleştiği Malazgirt’ten ibaret büyük şehirlerde Müslüman halk yerleştiğinden, Müslümanlık bu merkezlerde tutunup gelişebildi. Kars ve çevresinde ise, kışlar uzun ve ağır olduğu için çöl Arapları buralara yerleşmeyi pek istemediler. Batıdan Bizans orduları ve kuzeyden de güçlü Hazar akınları zaman zaman ilerleyip hâkim olduğundan, Müslümanlar için Oğuz Elleri, daha çok korunması ve elde tutulması gereken bir gaza diyarı ve askeri vilayet haline gelmişti. Yerleşik ve göçebe Oğuz/Türkmenler ise, kendi boy ve İlbeylerinin aracılığıyla vergilerini emirlere ödeyerek, gerektiğinde hediyeler göndererek ve Abbasilerden itibaren asker de vererek, eski milli devletleri Arsaklı/Karsaklı Hanlığı (Arşakunik) dönemindekinden farksız olarak Sasani ve Bizans idaresine benzer hayatlarını rahatça devam ettirmişlerdir. Bu yüzden, her üç halifelik (Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler)döneminde şimdiki Kars İli’nde de Hıristiyanlığa bağlı kalan halk, eski töre ve yaşayışını devam ettirebildi. Bu durum 1064 yılında Alparslan’ın Anı’yı fethine değin 420 yıl kadar devam etmiştir¹⁰¹.

Anadolu ve Azerbaycan’daki İslam orduları içinde, Horasan ve Maverâünnehir vilayetlerinden gelmiş pek çok Türk de vardı. Müslüman Araplar, seferlere yaz ve kış devam edebilmek için, adı geçen bölgelerde kurulan ordugâhlarda, merkez ve üs seçilen kale ve şehirlerde devamlı kuvvetler bulunduruyorlardı. Nahçıvan ve Divin gibi, bölgemizdeki şehir ve kalelerde de önemli miktarda asker, silah ve malzeme bulunduruluyordu. Bu kuvvetlerin komutanları da Türk Bey ve reislerinden seçiliyordu. Böylece Selçuklular ve onlarla gelen Oğuz/Türkmenlerden çok önceleri, bölgeye İslam orduları içinde Müslüman Türkler gelmişlerdir. Bu Türklerin bir kısmı buralarda kalıp yerleşmişler ve bölgenin ikinci devre Türk unsurunu teşkil etmişlerdir¹⁰².

Selçuklular ve Oğuz/Türkmenlerden (XI.yy’dan) önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya çeşitli Türk kavimleri gelmişlerdir. Fakat bunların hâkimiyetleri uzun ömürlü olmamıştır.

¹⁰⁰ M. Fayda, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt II, s. 278; Hizmetli, Sabri, İslam Tarihi, - İlk Dönem-, Ankara, 1999.

¹⁰¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.217.

¹⁰² Z. V. Togan, Giriş s.177.

Hâkimiyetleri sona erince de bölgedeki nüfuz ve tesirleri de büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte bu Türk grupları bir müddet daha etnik varlıklarını, dil ve kültürlerini sürdürmüşler, sonra bölgeye hâkim olan Müslüman Araplara ve Selçuklu Oğuz/Türkmenlerine karışıp gitmişlerdir.

2.2.3. Selçuklular Dönemi

2.2.3.1. Selçuklulardan Önce Kars ve Çevresinin Siyasi Coğrafyası

Kars'ın, bütün Arpaçay boyu ile, Horasan/Zengi çayı batısındaki Revan kesimi ile “Sürmeliçukuru” (Aralık, Iğdır, Tuzluca) bölgesindeki Gregoryan Anı Bagratlıları Krallığı (961-1045) ise 1045'te tamamıyla Bizanslılar eline geçmişti. Çok sarp ve stratejik olan başkenti Anı ile çevresinin Bizanslılara geçmesi ise şöyle olmuştu: ilk Selçuklu akınları sırasında ülkesini koruyamayacağını anlayan Van ve Vastan hâkimi olan Gregoryan Arcer-Unili Vastan ve Van bölgelerinden ibaret mülkünü, Kayser II. Basil'e bırakıp karşılığında Sivas bölgesinde verilen yerlere göçmesi. Diğer bir sebep de Anı Meliki Hovhannes-Sembar (1020-1041)'in, filozof ruhlu, savaştan kaçan ve beceriksiz biri olmasıydı. Kardeşi IV. Aşot (1021-1039) ise, pek atılgan ve tahtı ele geçirmek, hatta ülkenin bütün kuzey ve güneyine sahip olmak için yaptığı savaşlardaki becerisinden dolayı, “kaç” (yiğit/koçak) lakabı ile anılıyordu. Önce Kankar'lar denilen Arpaçay başlarını ve Elegez (Arakaz) dağı çevresi ile Gökçeğöl kuzeyini ele geçiren IV. Aşot, Bagratlı I. Görği/Gurgen'den (1014-1027), taç ile kılıç alarak, Anı tahtını ele geçirmek istedi. Ağabeyi Hovhannes-Sembar, Kaç-Aşut ile başa çıkamayacağını anlayınca, 1021'de Aşağı Arpaçay boyu (şimdiki Digor ve doğusundaki Talın kesimi) ile Sürmeli çukuru ve Aras solundaki Serdarabat ovası kesimini, ona bırakmaya mecbur kaldı. Kral Hovhannes-Sembar, kendisi öldükten sonra geçerli olmak şartı ile Anı Krallığı'nın bütün mülkünü, Bizans'a bıraktığını belirten bir senedi, Anı şehri anahtarları ile birlikte, 1022 kışında Trabzon'da ordusuyla kışlağa geçen Kayser II. Basil'e göndermişti. Bunun üzerine son Anı kralı (Kaç-Aşut oğlu) II. Gagik (1042-1045), İstanbul'a çağrılarak, 1022'deki senede göre, Anı 1045 yazında Bizanslılarca işgal edilmiş müstahkem yerlere Roma garnizonları yerleştirilmişti.

1022'deki senede göre, Kars Çayı boyundaki Vanand ile Eraskhacor (Kağızman deresindeki Aras kesimi) içine alan ve merkezi Kars şehri olan Gregoryan Vanand-Bagratlı krallığı (962-1064), Doğudan iki Yahnı dağı (Kotur, Yağlıca dağları) ve Aras üzerindeki Boğam geçidi ile doğusundaki kardeş Anı Bagratlılarının hâkimiyetindeydi. Güneyindeki

Karaköse-Eleşgirt ve batısındaki Pasinler ovası Bizanslılara aitti. Komşu Oltu, Göle, Ardahan ve Çıldır kesimleri ise Bizans'a bağlı Ortodoks Bagratlıların (899-1064, 1068) elinde idi¹⁰³.

2.2.3.2. Kars ve Çevresine Türk Akınları

Tuğrul Bey, merkezi Rey şehri olan ülkesindeki nüfusun çoğalması ve hayvanlarına otlak yeri bulmak gibi sebeplerle sınırlarını genişletmeye karar vermişti. Bundan dolayı Selçuklular, Eski Oğuzların yurdu olan Anadolu'yu fethederek buralara yerleşmeye karar verdiler. Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey, idaresindeki birlikler ile 1018 yılından itibaren Van çevresi ve Aras boylarına akına başlamıştı¹⁰⁴. Bu akılar daha çok keşif amaçlıydı. Tuğrul Bey dönemindeki akınlar ise daha çok Rumları yıldırma ve sindirmeye yönelikti.

2.2.3.3. Tuğrul Bey'in Kars ve çevresine Düzenlemiş Olduğu Seferler

Türklerin Aras boylarına ve Anı Bagratlıları ülkesine ilk akınları, Kayser II. Basil'in Ardahan seferinden dönüp Trabzonda kışlağa çekildiği sırada 1021 sonbaharında olmuştur.

Tuğrul Bey idaresindeki Türkler, 1021 de Nahçıvan'a geldikten sonra Divin bölgesini ele geçirerek Nig (Güzel Dere) sancağına girdi. Anı Bagratlıları'nın ordu başbuğları ailesinden Bahlavunili (Bayındurlu/Akkoyunlu) Abirad Oğlu Vasak Bey, hâkim bulunduğu Nig'in merkezi Beçni kalesinde oturduğu sırada bu baskını görerek, topladığı 500 bin kadar askeriyle birlikte akıncı Türklere karşı yürüdü ve akıncıları geri püskürtmeyi başardı. Vasak Bey, bu başarısından sonra Segevil adlı köye çekilerek istirahat için uyurken, pusudaki bir İskitli tarafından tepesine bir taşla vurularak öldürülür¹⁰⁵. Bu bozgun üzerine, Tuğrul Bey İbrahim Yınal ile Kutalmış Beyi Rumlar üzerine akına görevlendirdi.

İbrahim Yınal, Kalikala (Erzurum-Pasin) ovalarına gelerek Hasan kale'ye doğru ilerledi. Bizans ordusunun kendisine katılmasıyla kuvvetlenen Liparit Ügümü'de karargâhını kurmuş bekliyordu. Bizans ordusunun komutanı Katokalon, Türklere fırsat vermeden hücumu geçmeyi teklif ettiyse de Liparit, günlerden Cumartesi olduğunu ve bu günün kendileri için uğursuz sayıldığını söyleyerek hücumu geçmeyi kabul etmedi. Buna rağmen Selçuklu kuvvetleri, Aynı gün (18 Eylül 1048 Cumartesi) taarruza geçerek Bizans ordusunu bozguna uğrattılar. Bizans ordusunun çekilmesi nedeniyle Liparit Ügümü'ye çekildi. Burada Selçuklu kuvvetleri tarafından bir kez daha sıkıştırılan Liparit, mağlup edilerek esir alındı. Bu savaştan

¹⁰³ Urfalı Mateos Vekayı-Namesi ve Papaz Gregor'un Zeyli, Çev. Hrant D. Andeasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s.80-81,156-157-158,165-166; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.56-57-58.

¹⁰⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.321;Coşkun Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII , s.106-107.

¹⁰⁵ Urfalı Mateos Vekayı-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Çev. Hrant D. Andeasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s.10-13; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.309; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi",Tarih Semineri Dergisi, İstanbul, İstanbul Milli Mecmua Basımevi, 1937, s. 172-173.

kaçabilen Bizans kuvvetleri ise, Van ve Anı kalelerine sığındılar. Pasin savaşından sonra Selçuklularla Bizanslılar arasında anlaşma yapıldı¹⁰⁶.

Hasan kale zaferi sırasında bir buçuk yıldan beri Gence şehrini kuşatan Kutalmış idaresindeki Selçuklular, Tuğrul Bey'in İsfahan'da hastalandığı hatta öldüğü söylentisi üzerine geri çekildiler. Gürcüler bu durumdan faydalanarak Müslüman bir emirin elinde bulunan Tiflis'i işgal ettiler. Bu olaylar üzerine Selçuklu ordusu Azerbaycan üzerine sevk edildi(1053). Bu hadisenin devamında Kutalmış Bey de Bizans'a karşı taarruza geçerek, Kars'a hücum etti. Şehirde muhafız bulunmadığı için, geceleyin yapılan baskında sadece kaleye kaçanlar canlarını kurtarabildiler. Tuğrul Bey, Bizans taarruzuna karşı Kutalmış'ı gönderdikten ve kendisi de iyileştikten sonra, Bizans'ın da 1048'deki anlaşmaya uymaması nedeniyle Bizans topraklarına girdi. Van'ın Muradiye kazasının merkezi Bargiri'yi ve Erciş'i ele geçirdi. Malazgirt'i de kuşattıysa da alamadı¹⁰⁷.

2.2.3.4. Alparslan'ın Kars ve Çevresindeki Siyasi Faaliyetleri

Tuğrul Bey (5 Eylül 1063) ölünce, onun yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu, Alparslan Selçuklu tahtına geçti (1063-1072). Kuzey İran'daki payitahtı Rey şehrinden ordusuyla çıkan (22 Şubat 1064) Alparslan, Azerbaycan'a geldi. Urmiye'nin kuzeyindeki Merend'e geldiği zaman, Bizanslılar üzerine yaptığı seferler ile ün salmış olan Türkmen Beylerinden Tuğ Tekin ve Divin- Şeddadlı Beyi Ebu'l Esvar kendisini saygıyla karşılayıp, kalabalık aşiretleriyle Sultan'a katıldılar. Bu ülkeyi iyi bilen Tuğ Tekin, gaza sahalarına giden doğru yolları göstermeyi üzerine almıştı. Sultan, Khoy ve Salmas halkının da yardımıyla, bahar suları ile taşmış olan Aras Nehri üzerine kayıklarla yapılan köprüden ordusunu geçirerek Nahçıvan'a geldi. Alparslan burasını üs yaparak ordusunun toplanmasını bekledi. Burada oğlu Melikşah ile veziri Nizam'ül Mülk'ü bir kolordu ile Anı vilayetindeki Rumlar üzerine göndererek, kendisi de beraberindeki ordu ile Gürcistan seferine çıktı¹⁰⁸.

1064 baharında Selçukluların Bizanslılardan ilk fethettikleri yer, Ağrı dağı ile Aras arasındaki ova yani "*Sürmeli Çukuru*" ve merkezi (Sürmeli/Iğdır-Karakalası) idi. Şehzade Melikşah'ın ordusu, Anı vilayetinde Rumların elinde bulunan Iğdır'ı kuşattı. Kaleyi Rum okçuları müdafaa ediyorlardı. Yapılan savaşta Selçuklu askerlerinden birçoğunun

¹⁰⁶ C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII; s. 107-108; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.321-322-323-324-325-326;Urfalı Mateos, s.85-86;Müverrih Vardan, a.g.e., s.176;Nuri Yazıcı, Milli Tarih Şuuru ve Büyük Türk Devleti, Ankara, Ocak yayınları,1984, s.86;Ali Sevim, Malazgirt Armağanı"Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.219-220.

¹⁰⁷ F.kırzioğlu, Kars Tarihi, s.329;C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.VII, s.110;Urfalı Mateos, s.100-101-102; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.130-131.

¹⁰⁸ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı, C.III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.14;F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.331;O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.154-155.

öldürüldüklerinden söz edildiğine göre, savaşın çok çetin geçtiği anlaşılıyor. Nizam'ül Mülk ile Horasan amidi Muhammed b. Mansur atlarından inerek savaştılar. Bu sırada genç şehzade Melikşah, attığı bir okla kale kumandanını boynundan vurdu. Kuşatılanlar kendilerini taşla müdafaa ediyorlardı. Nihayet mukavemetleri kırılan düşman askerleri, kaleyi bırakarak dağlara doğru kaçtılar. Türk askerleri hepsini kılıçtan geçirdiler. Bunu Sürmeli'nin fethi takip etti. Bu kalede akarsular (Aras'tan alınan arklar) ve bostanlar vardı. Bunun yakınında bir kale vardı (Kulp). Melikşah bunu da fethettikten sonra harap etmek istediysen de Nizam'ül Mülk: *“Müslümanlar için bu muhkem bir kale, sağlam bir üstür ve huduttur”*, diyerek onu bu işten vazgeçirdi. Vezir Müslümanlar için iyi bir üs olan bu kaleye birtakım bahadurları idareci ve muhafız olarak yerleştirdi. Bütün bu kaleler Nahçıvan emiri Ebü'l Esvar'a teslim edildi¹⁰⁹.

Bundan sonra Melikşah, Arpaçay solunda ve Gümrü yukarısındaki Meryem Nişin'i kuşattı. Meryem Nişin, büyük taşlardan yapılmış, bu taşlar demir ve kurşun levhalarla birbirine bağlanmış, sağlam surlara sahipti. Surların etrafından büyük bir nehir geçiyordu. Bu nehir, baharda taşmış olan Arpaçay'dır. Nizam'ül Mülk, Meryem Nişin'nin fethi için gemiler ve kayıklar yaptırmıştı. Birçok rahip ve keşişin bulunduğu, kutsal sayıldığı için herkes tarafından ziyaret edilen, bu şehrin ele geçirilmesi çok zor olmuştur¹¹⁰.

Alparslan, oğlunu ve veziri Nizam'ül Mülk'ü huzuruna çağırttı. Melikşah yolda birçok kale fethederek, Hıristiyanlardan birçok esirler alarak, babasının yanına vardı. Alparslan, oğlunun fetihlerini duyunca çok sevindi.

Böylece tekrar birleşen Selçuklu ordusu, Sepid Şehir (Bayaz şehir, Kartlı ile Kars arasındaki sınırda, bugünkü Kaps'ın bulunduğu yerde Meryem Nişin manastırının 5 km. kuzeybatısında) denilen yerde çok şiddetli bir savaş yaptı. Bu savaşta birçok Selçuklu askeri şehit oldu (Haziran-Temmuz 1064). Nihayet ele geçirilen bu şehirden sonra, Sultan Alp Arslan, Ahılkelek'i de fethetmek istedi. Hükümdarı Gürcü olan bu şehrin surlarının yüksekliği yüz metre, eni ise bundan daha fazla idi. Surları doğudan ve batıdan yüksek dağların üstüne inşa edilmişti. Her dağın üstünde kaleler bulunuyordu. Diğer iki taraftan ise geniş bir nehir ile çevriliydi (Çıldır Gölü). Bunun üzerine bir köprü vardı. Surları gören Selçuklular, şehrin fethedilmesinin imkânsız olduğunu düşündüler. Düşman köprüyü de kaldırıncaya, şehrin bu taraftan fethedilmesi ümidi de kalmadı. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, ve ordusu, şiddetli mukavemete rağmen, kanlı bir savaştan sonra şehre girmeyi başardı. Şehrin burçlarından birine sığınarak kendisine karşı savaşa devam edenlerin bulunduğunu gören Sultan, bu burcun

¹⁰⁹ M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı, s.15-16; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.154.

¹¹⁰ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.332-333; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, C.III, s.16.

etrafında odun toplanmasını emretti. Ateşlenen odunlar nedeniyle burç, içinde bulunanlarla birlikte yandı. Selçuklu ordusunun eline buradan hesapsız ganimet geçti. Gece olunca rüzgarın çıkmasıyla kıvılcımlar adadaki şehrin üzerine yayılarak bütün şehrin yanmasına neden oldu. Bu kalenin yanında başka bir müstahkem kale daha vardı (Albız Köyü yerinde). Sultan bu kaleyi de fethetti¹¹¹.

Böylece, 1064 yazında Alparslan'ın fethettiği Ahılkelek şehri, gece yayılan bir ateşle yanıp kül oldu. Buranın halkından kurtulanlar, şimdiki Ahılkelek yerinde eskiden Amiran denilen ufak bir kaleye yerleştiler. Eski yurtlarının adını da buraya verdiler. Yine bu sırada alınmış olan, Albız kalesinin de bozulması üzerine, buradaki Cavak adlı Türk boyundan olan halk, şimdiki Rabat Köyü'nün kuzeyine geldiler. Burada, Çıldır düzünden gelen suların birikerek oluşturduğu “*Karasu*” yun Kür nehrine kavuşmadan önce sol yanındaki ada gibi ve çok sarp olan kayalıkta kale yaparak bu kaleye de “*şeytan*” manasına gelen Türkçe Albız adını verdiler. Bugünkü adıyla burası “*şeytan kalası*” veya “*iblis hisarı*” adıyla tanınmaktadır¹¹².

Sultan Alparslan'ın yapmış olduğu seferleri nedeniyle araları bozulan Gürcü Meliki Giorgi, Sultan'a birçok hediyeler göndererek barış talebinde bulundu. Gürcü Meliki'nin elçilerine Aybekel Has ve Emir Temir el Hacip adlı iki kumandanını da katan Sultan, Gürcü Meliki'ne gönderdiği mektupta, barış için ya Müslümanlığı, ya da cizye'yi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdi. Melik cizye'yi kabul ederek, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olmayı tercih etti¹¹³.

Alparslan, buradan bütün kuvvetleriyle bugünkü Türkiye sınırlarını geçerek, o zaman Bizanslıların elinde bulunan Anı ve Kars bölgesine girdi. Önce bu bölgenin yakınında, Çıldır gölünün güneyinde Kars çayı üzerindeki kalenin halkı çıkararak Müslümanlığı kabul ettiklerini bildirdiler. Bu duruma çok memnun olan Sultan, onların İslami usule göre temizlenmelerini emrettikten sonra kiliseleri yıktırarak yerlerine cami inşa ettirdi. Bu olaydan sonra Sultan vakit kaybetmeden Anı üzerine yürüdü¹¹⁴.

Anı'nın görünüşü bile korkunçtu. Şehrin etrafı, dik ve sarp yanlı derin vadilerle çevrili olduğundan, hiç kimse buraları kuşatmaya cesaret edemiyordu. Her dağın tepesinde bir kale vardı. Şehrin üç tarafı Arpa çay Nehri ile çevriliydi. Dördüncü tarafında ise, nehirden alınan

¹¹¹ Urfalı Mateous, s.118; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s.16-17; Müverrih Vardan, s.117; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.155.

¹¹² F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.335.

¹¹³ M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 17;F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 336.

¹¹⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 336; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s.17.

su ile dolu bir hendek bulunuyordu. Şehre hendeğin üzerindeki bir köprüden giriliyordu. Burası Bizans İmparatorluğu'nun en sağlam bir sınır şehriydi. Bütün hazineler bu kalelerde saklanıyordu. Bu nedenlerden dolayı, bugüne kadar hiçbir hükümdar burasını fethetmeye cesaret edememişti. Dolayısıyla şimdiye kadar düşman askeri görmemiş olan şehir halkı da Sultanın askerlerini görünce tüccar sanmışlardır. Uzun bir kuşatma ve zorlu bir savaştan sonra, Türk askerleri kaleye girmeyi başardılar(16 Ağustos 1064).

Sultan, Ani'yı fethettikten sonra şehri tanzim ve tamir faaliyetlerine girişti: şehre maiyetinde askerlerle birlikte bir emir'i muhafız olarak tayin etti ve şehirdeki Katedrali'in "Fethiye"adlı camiye çevrilmesini emretti. Dört gün süren tadilatın ardından Cuma namazını Fethiye'de kılan Sultan, daha sonra da İsfahan'a döndü¹¹⁵.

Bizans İmparatorluğu'nun doğuda en müstahkem şehri ve kalesi olan Ani'nin fethi, İslam dünyasında ne kadar sevinç yaratmışsa, Hıristiyan âleminde de o kadar üzüntü yaratmıştır. Halife, Sultan Alparslan'bu başarısından dolayı "Ebu'l Feth"(Fetih babası) unvanını vermiştir.

İnsanoğlu daha yerleşik hayata geçtikten itibaren kalelerini veya şehirlerini inşa ederken, öncelikle sarp yerleri ve su kenarlarını tercih etmekteydiler. Yukarda, Ani şehrinin inşasında da bu özellik göz önünde bulundurulmuştur. Şehrin üç tarafının Arpaçay nehrinin oyduğu derin vadilerle çevrili olması, şehrin alınmasını oldukça güçleştirmiş ve kuşatmanın uzun sürmesine neden olmuştur.

Sultan Alparslan, Ani'daki başarısından sonra Vanand (Kars bölgesi) kralı Gagik Abbas'dan huzuruna gelerek itaatini arz etmesini istedi. Ani'nin akıbetini gören kral, Sultan'ın çağrısına uymadığı takdirde başına gelecekleri kavrayacak kadar zekiydi. Bu sebeple kral Gagik Abbas, bir hilelik düşündü: hemen karalar giyindi ve matem tuttuğunu belirtmek için yere küller döktürdü. Küllerin üzerine uzanıp bir kara yastığa dayanarak oturdu. Elçiler gelince kralı, böyle küller içerisinde ve karalar giyinmiş olarak görüp şaşırdılar. Bu durumun sebebini sordular. O da, derinden bir ah çekerek "Alparslan'ın kardeşi olan aziz dostum padişah Tuğrul bey öldüğünden beri onun yasını tutuyorum da, ondan böyle yapıyorum" dedi. Elçiler de Alparslan'ın yanına dönerek vaziyeti ona anlattılar. Gagik'in davranışları, Sultan'ın çok hoşuna gitti. Ordularının başına geçerek, Kars'a onu ziyarete gitti. Gagik'le görüşüp onun boynuna sarıldı, büyük dostluk ve sevgiler gösterdi. Ona hükümdara

¹¹⁵ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.337-338-339-340-341;O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.155-156;A.M. Köymen,Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi ve Alp Arslan Zamanı, s.18-19; İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, Türk Kültürü, s.339,341;M. Vardan, s.179;Urfalı Mateous, s.119-120;C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII, s.119;İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası, 1953, s.113; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.68-69;Fahrettin Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi, Ankara, San Matbaası, 1982, s.40-41-42-43-44

mahsus Hil'at giydirdi. Kral Gagik de Sultan onuruna muhteşem bir ziyafet verdi. Alparslan, Gagik'i kendisinin vasalı olarak, yeniden şehre kral tayin ettikten sonra İran'a gitti. Gagik, Sultan İran'a döndükten sonra Kars şehrini ve Vanand eyaletini Kapadokya'da bazı şehirler (Zamantı havalisi/Pınarbaşı) karşılığında Bizans imparatoru Konstantin Dukas'a teslim etti¹¹⁶.

1064 yılından itibaren Kars'ta başlayan Rum işgali, dört yıl sürdü. Bu sırada Rum garnizonundaki askerler için Kaleiçi mahallesindeki beşik cami denilen ve aslında Rum-Ortodoks Kilisesinin bu döneme ait olduğu sanılmaktadır. 93'ten sonra Rusların, Gümüşhane ve Kayseri tarafından türlü propagandalarla getirilip Kars köylerine koloni olarak yerleştirdikleri Rumlar, 1882 tarihlerinde yeniden kiliseye çevrilen bu tapınağı çok kutsal saymaktadırlar¹¹⁷.

Sultan Alparslan, isyan etmiş olan Kirman meliki Kavurt üzerine yürüyerek isyanı bastırdı. Gence'de isyan etmiş olan, Gence Şeddadlı emiri Fazlun ise, Nizam'ül Mülk tarafından ülkesinden uzaklaştırılarak İran valiliğine getirilmiştir. Sultan, Kirman, İran ülkelerine sefer yaparak buraları itaat altına alıp işlerini yoluna koyduktan sonra İkinci Kafkas Seferine çıktı. Bizans'ın teşvikiyle Ahbaz (Gürcü) kralı IV. Bagrat, Selçuklulara tabii olmaktan çıkmış (11 Kasım 1067 – 31 Ekim 1068)ve Berde bölgesine akın etmişti. Berde bölgesinde, Şeki'yi istila edip (Khartli)Gürcistan kralı Kagik'in oğlu Akhsartan'a vermişti. Burası Selçuklulara ait olduğundan, bu tecavüzün öcünü almak isteyen sultan '*Ahbaz (Gürcistan) Ülkeleri*' (Ardahan - Artvin Bagratlıları) üzerine sefere karar verdi¹¹⁸.

Alpaslan, 1068 sonbaharında İkinci Kafkas Seferine çıkarken beraberinde veziri Nizam'ül Mülk ve ordu komutanlarından Gümüş Tekin, Afşin, Ahmet Şah ve Emir Sav gibi önemli ordu komutanları da vardı. Sultan, Şeki üzerine yürüyerek Gürcü ve Ahbazları mağlup etti. Böylece nihayet Tiflis'e geldi¹¹⁹. Bu sırada kış geldiği için, Sultan karlar eriyinceye ve hava yumuşayınca kadar savaşa ara verdi ve kışı Kars'ta geçirdi. Oradan Gürcü kralının aldığı Tiflis'i kurtardı ve şehirde yeni bir cami inşa ettirdi. Fakat Kral Bagrat ordusunun kışın şiddetinden helak olduğunu görünce, Sultandan aman diledi. Bunun üzerine Kars'ı da fetheden Sultan, dağlara çekilen ve takibi güç olan Kral IV. Bagrat'ın vergi ödemek şartıyla

¹¹⁶ İbnü'l Esir, İbnü'l, el Kamil fi't Tarihi, Cilt XII, Çevirenler: Ahmet Ağırakça-Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986, s. 49-50; Urfalı Mateos, s. 121-122; Müverrih Vardan, s.178; F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 343-344; O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 156; A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 20;İ. Kayabalı-C. Arsanoglu, Türk Kültürü, s. 343; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.69.

¹¹⁷ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.349.

¹¹⁸ C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII, s.119-120; F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 349; O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 163-164; A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 20.

¹¹⁹ F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 351; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.164; A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 21;F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.73.

bağlılığını kabul etti. Sultan, Gürcistan'da beş ay kaldı. Karahanlı hükümdarının öldüğünü ve işlerin karıştığı haberini alan Sultan Alparslan, Gence'ye sonra da Berda'ya dönerken Aras'ı kılavuz olmadan geçmişti. Yeni fethedilen Vanand/Kars bölgesi Anı Şeddadilerinden bir Emir'in komutasına verilmiştir¹²⁰.

Alparslan başka yerlerde, bilhassa iki yıl kadar meşgul olduğu sırada Anadolu'nun fethine kumandanları devam ettiler. Bizans hudutları içine giren çok sayıdaki Türkmen kitlelerinden büyük rahatsızlık duyarken, Selçuklu Sultanı'nın ilk hedefi, Mısır Fatimi Devleti'ni ortadan kaldırmaktı. Nitekim eski gücünü epey kaybetmiş olan Fatimiler, Bizans'ın hücumlarına dayanamamış, bundan endişelenen Halep Emiri de Sultan'ı Suriye'ye davet etmişti. Alparslan, 1070 yılının Temmuz ayında Azerbaycan üzerinden Bizans ülkelerine girdi. Yolu üzerinde bulunan Tuğrul Bey tarafından muhasara edildiği halde bir türlü alınamayan, Malazgirt Kalesi ile Erciş'i kısa süre içerisinde fethetti. Diyarbakır bölgesinden geçerek, Siverek'i, Tulhum'u v.s. kaleleri ele geçirerek Urfa'ya gelen Sultan, her türlü kuşatma aletlerini kullandığı halde şehri alamadı ve Suriye'ye doğru yoluna devam etti¹²¹. 21 Mart 1071'de Fırat'ı geçerek Halep'i kuşatan Sultan Alparslan, burasını savaşmadan ele geçirdi. Halep'ten sonra Mısır'a yürümek niyetinde olan Sultan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru ilerlediği haberini aldı.

Bizanslılar, Makedonya Slavları, Bulgarlar, Varanglar/Franklar gibi Avrupa ve Rumeli halkı ile Anadolu halkından başka, Tuna boylarına yeni gelmiş bulunan Şaman ve kısmen Hıristiyan olmuş Peçenek ve Uz gibi iyi binici Türklerden aldığı hafif atlılarla 200 bini aşkın koca bir ordu ile Selçuklu merkezine doğru ilerlemekteydi. Sultan Alparslan bu Bizans ordusunu 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt Meydan Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratarak, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i de esir almıştır. Milli tarihimiz için çok büyük bir dönüm noktası olan Malazgirt Zaferi ile Anadolu'nun kapısı Türklere açılmıştır. Sultan Alparslan, Anadolu'nun fethini tamamlamaları için Türkmen beylerini görevlendirdi¹²².

¹²⁰ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.164; A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 22; F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 352; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.74.

¹²¹ Urfalı Mateous, s.125-126-127,134-135; C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII, s.121-122. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.169-170;Ali Sevim, Malazgirt Armağanı "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.222.

¹²² C. Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VII, s.123-124,127; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.178; A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, s. 39; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 354;Feridun Demirtekin, Malazgirt Armağanı"Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini Sağlayan İki Zafer", Ankara,Türk Tarih Kurumu, 1993, s.231. F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.75.

2.2.4. Saltuklular Döneminde Kars

2.2.4.1. Bölgenin Siyasi Durumu

XII. yy'ın yaşanan olayları, Anadolu'nun büyük bir bölümünde Bizans hâkimiyetinin çökmesine ve yarım adanın büyük bir kesiminde, Hellenizimin politik temellerinin aşınıp gitmesine neden olacaktı. Yine bu yüzyıl içinde Anadolu sürekli olarak düzensiz bir manzara göstermiş ve çok kanlı çatışmalarla sahne olmuştur. Anadolu'da artık Bizans hâkimiyetinin dışında bulunan Doğu bölgesinde, Gürcüler, Saltuklular(Theodosiopolis/Erzurum), Mengücekler(Erzincan), Artuklular, Danişmendler, Şeddadiler, Zengiler büyük bir mücadele içindeydiler. Başka bir deyişle bölge kargaşa içerisindeydi¹²³.

Türkiye Selçukluları devletin kuruluşundan beri, Doğu Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almaya çalışıyorlardı. Şarktan gelen Selçuk oğulları o tarafa doğru yayılmaya uğraşırken Bizans idaresinde çökmeye başlamış Orta ve Batı Anadolu'da soyutlanmaktan kurtulmak, medeniyetçe üstün İslam dünyası ile bağları kurmak ve yolları açmak istiyorlardı. Dicle'nin doğusunda kalan Diyarbakır, Mardin ve Meyyafarkin(Silvan) beldeleri Bizans idaresi içerisinde idi. Bu sebep ile İslam medeniyeti içinde kalan bölge, devrimizin aksine, Anadolu'nun en ileri bölgesi olmuş ve Türkiye sultanlarının doğuda ilk hedeflerini teşkil etmiş idi. Anadolu'nun bu bölgelerinde fetihten beri Büyük Selçuklulara tabi birçok beyler yerleşmişti. Bu siyasi durum iki Selçuklu hanedanı arasındaki ailevi rekabeti bu bölgeye getirmiş idi. Zira Büyük Selçuklu Sultanları, İslam'ın sultanı sıfatı ile Anadolu'yu da kendi hâkimiyetleri altına almak isterken Türkiye Sultanları da, Arslan Yabgu'nu torunları olarak, bu sıfatın ve üstün hâkimiyetin kendilerine ait bulunduğu davasına bağlı kalmışlardı. Melik Şah İslam Sultanlığı sıfatından başka Cihan hâkimiyeti davasına da sahipti. Bu sebeple de eski aile rekabetini kırmak ve amcazadelerini itaat altına almak için Anadolu'ya Ordular sevk etmişti. Buna karşılık İznik'te ve Marmara sahillerinde Bizans'a karşı kurduğu devleti kuvvetlendiren Süleyman Şah ilk fırsatta şarka dönmüş; Çukurova ve Antakya'yı Hıristiyanlardan kurtarmış; Halebî muhasaraya girişince Melik Şah'ın ordusuna karşı 1086'da giriştiği savaşta hayatını kaybetmişti. İnsanüstü bir mücadeleyle, Haçlı fırtınasını atlatan oğlu Kılıç Arslan(1092-1107) da derhal doğuya dönmüş; Saltuklular ve Sökmenliler dışında Büyük Selçuklulara bağlı diğer bütün Doğu Anadolu beyliklerini kendisine bağlamıştı. Kılıç Arslan, Musul'u da ilhak edince şiddetlenen aile rekabeti ile karşılaştı ve o da 1107 yılında şehit oldu. Bu ilk tecrübelerden sonra Türkiye sultanları bir asır süren iç buhranlar, Bizans ve Haçlı

¹²³ Claude Cahen,çev.(Erol Üyepazarcı), Osmanlılardan Önce Anadolu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002,s.9; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.373;İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953, s.113.

savaşları ile destanî bir mücadele devri yaşadıkları için Doğu Anadolu’da kurulan Türk devlet veya beyliklerinin tarihi artık Selçuklulardan ayrı cereyan etti. Fakat Türkiye sultanları daima doğuya hâkim olma idealini taşıyorlardı.

Nitekim “Mardin ve Meyyafarikin fethedilmedikçe Selçuklu cet’leri(hâkimiyet şemsiyesi) bağlı kalacaktır “ cümlesi ile bu inanç, XIII’üncü asırda kuvvetlenince, artık Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarihe karıştığından, coğrafi bu mefküreyi tekrar gerçekleştirmeye giriştiler. Doğu Anadolu’da hüküm süren Mengücekli, Saltuklu, Sökmenli ve Artuklu devlet veya beylikleri Büyük Selçuklulara, Türkiye Selçuklularına, Atabeglere, Eyyübilere ve İlhanlılara tabi kalmış ve kendi aralarında tarihi bir birlik teşkil etmişlerdi¹²⁴.

2.2.4.2. Saltuklu Beyliği’nin Kuruluşu

Selçukluların ilk fetihleri sırasında, Doğu Anadolu’da kurulmuş Türk beyliklerinden ilki Saltuklulardır. Malazgirt Zaferi’nden sonra Sultan Alparslan, Micingirtteki kitabeye göre merkezi Erzen veya Erzen-Rum (Erzurum)olan: Ani Şeddadlıları batısındaki Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgelerini Ebu’l Kasım Saltuk’a ikta olarak vermiştir¹²⁵. Saltukluların sınırları: doğuda Yahniler’den batıda Kopdağları ve Zigana/Soğanlı dağlarına, kuzeyde Yalnızçam/Belbulan ve Bulgar/Barkal dağlarından güneyde Bingöllere kadar uzamaktaydı. Komşuları ise: kuzeyde Bizans’ın Khaldia kesimi, batıda Mengücekler, doğuda Gürcü Krallığı ve Ani Şeddadlıları, güneyde ise Ahlatşahlar’dan oluşmaktaydı. Ayrıca Kars, Saltuklular döneminde birçok defa da Gürcüler ve Ahlatşahlar’ın egemenliğine girmiştir¹²⁶. Türkiye Selçuklularına ait kaynakların yetersizliği Saltuklu Beyliği için de hat safhadadır. Bu sülaleden üçüncü emir olan “Melik” ünvanlı İzzeddin Saltuk(1145-1174)tan itibaren biraz bilgi bulunmaktadır. Bunlardan Kars’ta, Micingirt’te ve Bardız’da kale tamirini gösteren ve Erzurum’daki Saat Kulesi/Tepsi Minare ve Ulu Cami gibi büyük abideler üzerinde bulunan kitabeler ile İzzeddin Saltuk ve oğlu Nasıreddin Muhammed’e ait bakır paralardaki yazılardan biraz bilgi edinilmektedir. İzzeddin Saltuk’un, birçok paraları ve bilhassa Kars ilinde kitabeleri kalmıştır¹²⁷.

Türk ırkının en yakışıklı soyundan olan Kıpçaklar, 1080 yılındaki Emir Ahmed’in zaferleriyle Çoruh ve Kür boylarından tamamen uzaklaştırılmış ve Gürcistan’a kadar sürülmüş olan eski Ardahan, Artvin Bagratlı krallığına dâhil olmuşlardı. Kafkasların

¹²⁴ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, Nakışlar Yayın Evi, 2. Baskı, 1980, s.IX, X.

¹²⁵ Zahiruddin Nişaburi, Selçukname, Tahran, 1332, s. 134; Reşidüddin, Camiu’t-Tevarih(Nşr. Ahmet Ateş), Ankara, 1960, s.38,39; M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu’nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 110,134,190; Abdülkerim Özaydın, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VIII, s. 155,157; Osman Gürbüz, Saltuklular, Erzurum,2002, Basılmamış Doktora Tezi.

¹²⁶ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.31.

¹²⁷ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.3; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.373-374.

kuzeyindeki Ortodoks Hıristiyan olan Kıpçaklar, Atrak/Otrak önderliğinde güneye inerek 1121’de Kür boylarında fetihlere başladılar.

Tiflis kuşatması, şehirde bulunan ahaliye büyük sıkıntılar vermeye başladı. Halk mahvolacaklarını anlayınca, şehrin kadısını ve hatibini Gürcülere gönderip barış istediler. Gürcüler bu iki elçiyi yakalayarak öldürdüler. Daha sonra şehri işgal ederek halkın çoğunu da öldürdüler. 1123’te Tiflis’i alan Kıpçak ve Gürcü kuvvetleri, burasını hareket üssü ve Bagratlı merkezi yaptılar¹²⁸. Urfalı Mateous da Tiflis işgalini şöyle naklediyor; “*Gürcistan Kralı David, Tiflis şehrini Türklerden aldı ve şehirde şiddetli bir katliam icra etti. O, 500 bin insanı da kazığa vurdurmak suretiyle işkenceyle öldürttü.*”¹²⁹

Kral David şehri yağmalayıp, yakıp yıkmakla kalmamış, Mateous ve Vardan’ın da ifade ettiği gibi 500 masum Müslüman Türkü de kazıklatmıştır. Böylece Tiflis Kıpçaklar sayesinde yeniden bir Hıristiyan beldesi olmaya başladı.

Alparslan’ın Şeddadiler’e verdiği Anı şehri hükümdarı Menuçehr’in oğlu Ebu’l Esvar (1118-1124) bu Gürcü taarruzları karşısında mukavemet edemeyeceğini düşünerek Ani kalesini Erzurum (Garin)Saltuklu hükümdarına 60000 dinar mukabilinde satmaya karar verdi. Fakat bu haberi öğrenen Anı Hıristiyanları Kral David’i davet ederek şehri 1124 yılında ona teslim ettiler. Malikânesini mudafaa edemeyen Ebu’l Esvar’ı da ailesiyle birlikte Abhazistan’a götürdüler. Anı’da cami olarak kullanılan büyük kilise de tekrar eski haline çevrildi. Vaktiyle Ahlât’tan götürülüp kubbesi üzerine konmuş olan büyük hilal indirilip yerine haç konuldu; idaresi de İvani’ye verildi. Böylece Sultan Alparslan’ın 1064’te fethedip 60 yıl Müslümanların elinde kalan Anı, artık Gürcülerin işgaline girmişti¹³⁰. Bu sırada Anı’ya mı, yoksa Erzurum’a mı tabi olduğu bilinmeyen Ardahan ve Göle yaylaları da, 1080’den beri Selçuklu idaresinde iken, 1124 yılında Kıpçak ve Gürcü kuvvetlerinin eline geçmiştir¹³¹. Bununla beraber Horasan’da hüküm süren Sultan Sancar, 1125 yılında diğer bir Şeddadi emiri olan Fadlun’u ve Kars ile Divin emirinin de yardımıyla Anı üzerine gönderir ve Anı kuşatılır. Bir yıl süren kuşatma sonrasında Fadlun ile Orbelli Abulet arasında anlaşma yapılır. Bu anlaşmaya göre: katedralin kilise olarak kalması ve tepesindeki haçın indirilmemesi, ahaliden suçlu suçsuz hiç kimseye dokunulmaması kararlaştırılır. 1126 yılında ki bu anlaşmadan sonra

¹²⁸ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.376-377; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.23; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.118.

¹²⁹ Urfalı Mateous, s.270; Vardan, s.195.

¹³⁰ Urfalı Mateous, s.313; Vardan, s.195; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.7; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.337.

¹³¹ F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.119-120.

Fadlun Anı şehrine girmiştir¹³². Bu dönemde Saltuklu Devletinin idaresinde Emir Ali bulunmaktaydı. Emir Ali, beyliği 22 yıl kadar idare etmiştir. Bu süre içerisinde Haçlılara karşı gazalarda mühim başarılar göstermiştir¹³³.

Osman Turan, “*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*” adlı eserinde 1131 yılına gelindiğinde Saltuklu Devletinin yönetiminde Emir Ali’den sonra onun kardeşi Emir Gazi’nin (Kurt) bulunduğunu ifade etmektedir. Fahrettin Kırzioğlu’na göre ise Ermenice kaynaklardaki haberler ile Kars’ta bulunan h. 547 (1152) ve 548 tarihli üç kitabede geçen Emir adlarının Şeddadlı ve Saltuklu beylerinden ayrı olduğunu ileri sürerek: Bitlis ve Erzen Emirleri Dilmaçoğulları’ndan “*Oğuz Oğlu Kurti*” ile Ahlat’taki Sökmenoğulları/Ermenşah’lar Sürmeli Çukuru ile Kars ve Kağızman bölgelerini ele geçirerek, buralarda kendilerine tabi ve oğullar veya akrabalarından birisinin idaresinde bir “*Emirlik*” kurduğunu ifade etmektedir¹³⁴. Divin’i alan Gazi (Kurt), kendisine saldıran İvani’yi 1131 yılında bozguna uğratmıştır. Kurt, Gürcülerden intikam almak amacıyla onlara çok zalimce davranmıştır. Hatta Gürcü kafalarından bir minare yapmıştır¹³⁵.

Emir Gazi’nin ölümünden sonra Saltuklu Devleti onun yeğeni ve Emir Ali’nin oğlu İzzeddin Saltuk’un idaresine geçti. 1132 yılında tahta çıkan İzzeddin II. Saltuk, 36 sene hüküm sürmüştür. Diğer Saltukoğulları gibi bu hükümdar da daima Sökmenoğulları (Ahlatşahlar) ve Erzen beyleri ile Gürcülere karşı ittifak oluşturmuştur.

Fahreddin Şeddad 1153 yılında Saltuk’a elçi gönderip “Ben zayıfladım, Gürcülere karşı Anı’yı müdafaaya gücüm yoktur. Bu şehri sana vereyim ve burada senin hizmetinde (tabiiyetinde) kalayım” diye bir teklifte bulundu. Fakat kendisine kızını vermediği için Fahreddin Şeddad Erzurum hükümdarına karşı çok kızgın olduğundan ona karşı bir oyun oynuyordu. Neticede Fahreddin Anı’ya bir günlük mesafede Bazuy dağı yakınında bulunan Gürcü kralı Dimitri’ye gizlice haber gönderip onu da memleketine davet ediyordu. İzzeddin Saltuk Anı’ya varınca, kral da ordusu ile gelmiş ve bundan habersiz bulunan İzzeddin Saltuk’un ordusuna hücum etmişti. Bu baskın üzerine Türkler müthiş bir bozguna uğramış; sayısız asker esir verilmişti İzzeddin Saltuk da bunlardan birisiydi. Bu hadise Müslümanlar için felaket olarak kaydedilmiştir. Bunun üzerine damadı Ahlatşahi Sökmen ile Artuklu hükümdarları krala elçi ve 100.000 dinar altın göndererek Saltuk’u kurtarmak için bir anlaşma

¹³² Vardan, s.197; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.7; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.383; Urfalı Mateous, s.319; F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.122.

¹³³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.8.

¹³⁴ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.8; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.384; F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.123.

¹³⁵ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.8; F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.385; Vardan, s.199; F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.123.

yaptılar. Ülkesine dönen Saltuk, kendisiyle birlikte esir alınan askerlerini kurtarmak için hesapsız mal göndermiştir. İzzeddin Saltuk idareyi tekrar ele alınca, Gürcülerin yakıp yıktığı Kars'ı yeniden düzenlemek için veziri olan Firuz Akay'ı Kars'a gönderdi ve şimdiki İç Kale dediğimiz, mimarlık bakımından da örnek ve de çok kıymetli olan Kars Kalesi'ni ona yaptırdı¹³⁶.

Gürcüler bu savaşta galip gelmelerine rağmen Anı'yı alamadılar. Fakat Anı şehri keşişleri 1155 senesinde isyan ettiler. Anı'yı Fahreddin Şeddad'dan alarak, şehrin idaresini kardeşi Fadlun'a verdiler. Bu olaydan sonra Şam'a giden Fahreddin Şeddad, burada uzun süre kalmayarak dayısının bulunduğu Sürmeli'ye gitti¹³⁷.

Bu sırada Gürcü tahtında da değişiklik olmuş Dimitri'nin yerine tahta 1156 yılında III. Giorgi geçmişti. Irak Selçuklu Devleti'ne de II. Muhammed'in ölümünden sonra, tahta Süleymanşah geçmiş, fakat olaylar karşısında direnç gösteremediğinden Mart/Nisan 1161'de öldürülmüştür. Yerine Arslanşah hükümdar olmuştur¹³⁸.

İşte bu tarihlerde (1161) Anı papazlarının tekrar isyanları bu şehrin tekrar Gürcüler'in eline geçmesine sebep oldu. Ayaklanan papazlar Menüçehr'in oğlu Fadlun'u bozguna uğrattılar. O, Anı ile Sürmeli arasında bulunan Bekran kalesine gitti. Şehri teslim ettikleri Gürcü kralı Giorgi Anı'ya gelince Şeddadilerin servetlerini yağma etti ve şehrin valiliğini Hacib Sadun'a vererek kendisi Tiflis'e döndü. Bu olaya çok üzülen Müslüman orduları Şah Ermen (II. Sökmen) etrafında toplanmaya başladılar. Bunlar: Erzurum Emiri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis beyi Togan Arslan'ın oğlu ve Saltuk'nun damadı Fahreddin Devltşah, Kars Emiri Keremüddin ile Sürmeli ve Aras bölgesinin sahibi Emir İbrahim askerleriyle gelerek harekete geçtiler. Bu Türk birliği 26 Temmuz-23 Ağustos 1161'de Anı üzerine vardılar. Anı kapısında Gürcü kralı Giorgi bunları karşıladı. Gürcü kral önce İzzeddin Saltuk'a 1154'teki tutsaklıktan kurtulurken verdiği sözü hatırlatarak (Saltuk hayatta kaldığı sürece ona ve çocuklarına karşı muharebe yapmayacağına dair yemin etmişti) Kars'ı alıp yıkacağını bildirince, onun tarafsız kalmasını sağladı. İzzeddin Saltuk'un habersiz olarak çekilmesi Müslümanların çok sayıda ölü ve esir bırakmaları ile neticelendi. Yakayı zor kurtaran Şah Ermen ile Erzen Emiri Fahreddin Kars'a vardılar. Malazgirt'e kadar gelmiş olan Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin de, bozgun haberini duyunca Meyyafarkin'e döndü. Büyük

¹³⁶ Sadık Atak, Doğu'nun Kapısı Kars, Erzurum, İbrahim Horoz matbaası, 1946, s.6.

¹³⁷ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.394-395; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.10-11.

¹³⁸ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.393; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.273-274-275.

âlim Cemaleddin'i Gürcü kralına gönderip Sökmen'in emir ve askerlerini kurtardı; kimsesiz ve fakir esirler için de 5000 dinar fidye gönderdi¹³⁹.

Gürcüler Kars'ı aldıktan sonra 1162 Temmuz'unda Duvin'i istila edip sayısız Müslüman öldürdü ve esir ettiler. Erzen beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurtı'nın orada Gürcü kafalarından yaptığı rivayet olunan kaleyi yıktılar. Camileri ve evleri yakarak Tiflis'e döndüler. Bir müddet sonra da Gence'yi yağma ve tahrip ettiler. Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Aldıkları ganimetleri arabalara yükleyip esirlerle birlikte götürdüler.

Bu felaket haberi üzerine Ahlât şahı Sökmen, Erzen beyi Devlet Şah, Erzurum meliki Saltuk, Azerbaycan atabeyi İldeniz, Selçuklu sultanı Arslanşah ve onların askerleri ile birlikte Türkmenler 1163 Temmuz'unda Gürcülere karşı sefere çıktılar. Gürcistan'a giren Türkler düşmanı çok ağır bir bozguna uğrattılar ve burayı bir ay kadar yağma edip esirler alarak Ani kapılarına ilerlediler. Bununla beraber Gürcüler burasını müdafaa ettilerse de bilahare Atabek İldeniz'e teslim ettiler. Bu mağlubiyetten sonra Gürcü kralı III. Giorgi, dağlara kaçarak kurtuldu¹⁴⁰.

Kars ve çevresinde Saltuklular dönemine ait kitabelerden şehir merkezinde bulunan kitabelerden bir tanesi Kurtı (Gazi) dönemine diğerleri ise İzzeddin Saltuk dönemine aittir. 93 harbinden sonra Kars'ı ele geçiren Ruslar Anadolu'dan ve başka yerlerden getirdikleri Rum ve Ermenileri bu şehre yerleştirmişlerdir¹⁴¹. F. Kırzioğlu Kars Tarihi adlı eserinde bu kitabeler hakkındaki bilgileri aynen şu şekilde aktarmaktadır: *“Rumlar ve Ermeniler kendi hesaplarına evler yaparken, o zamanki Çar hükümetinin emri ile İç Kale'de, Taşköprü ve Mazlumağa Hamamı gibi yıkılmasından vaz geçilip kullanılan Türk eserleri üzerinde bulunan tarihi kitabeler kazınırken (bunlardaki kitabe çerçeveleri ile kabartma satır yerleri bugün de bellidir ve yazılar kazınıp belirsizleştirilmiştir), istimplâk edilmeden serbestçe ve abideleri de hemen yıkarak açılan caddelerde, ele geçen kitabeli taşlar ya kırdırılarak yola döşeniyor, ya da yapıya yarayan büyük olanları temellere atılıyor yahut tersine çevrilerek duvarlara konulup kullanılıyordu. İşte bu düşünce ile yapılan yapılardan bir Rum'a ait iken 1921'de “emval-i metruke” olan İstasyon Mahallesinde Cumhuriyet Caddesi üzerinde ve 29'uncu Alay kışlaları karşısında bulunan bir evin bahçe kapısı temelinde bir taş bulunmuştur. Bu taş ucu yere gömük ve köşeye gelen 50x125 cm ebadında çok sert bir gök taştır ve çok iri kabartma bir küfi ile yazılı iki satır parçası vardır. Sade bir küfi ile Arapça yazılan büyük bir beylik yapının*

¹³⁹ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.11-12; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.395; Vardan, s.205; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.125.

¹⁴⁰ Vardan, s.205-206; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.126; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 398, 401; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.14-15.

¹⁴¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.384-385.

kitabesinden kaldığı anlaşılan bu kitabe parçasını, İstanbul'daki mutahassız tanınanlar bile okuyamadılar. Kars'taki İslami yazıtların en eskisi olduğu anlaşılan bu küfi kitabenin 1132-1145 yılları arasında Ahlat-Bitlis emirlerinden kalmış olacağı düşünülüyor. İkinci satırın başında Türkçe "Kutlug" adı açıkça okunmaktadır"¹⁴².

Bundan sonra şehrin eski kitabesi, Saltuklu İzzeddin Saltuk'un (1145-1174) emirliği zamanından kalma h. 547 (1152) tarihli kabartma ve kaba nesihle yazılı Arapça kitabedir. "Dokuz satırlı bu kitabe bugün Kaleiçi mahallesini çeviren surlardan Kazım Paşa Caddesi'nin Göl Yerin'den gelen Ark Köprüsü'nü kuzeye aştığı yerde, 1579'da yapılan eski Osmanlı burçlarından birisinin yanındaki beylik yapının çıkıntısından kalan ve Güneydoğu'ya bakan duvarın alt sırasındadır. 93x124 ebadında etrafı kaba çerçevesi vişne kızılı sert kevek taş kabartma olarak yazılan bu Arapça kitabenin kırık olmayan yerlerinden okunabilen yazılar şöyledir:

Bu kitabede 6'ncı satırın sonuna kadar Yusuf oğlu Ebu Said Arslan adlı "İsfehselar" (ordu başbuğu) lakabını alan emirin buyruğu ile bu yapının (kitabenin eskiden bulunduğu binanın) yapıldığı bildiriliyor. Tam okunabilen ve o zamanların âdetince küçük basit sayılan unvanlardan: "Orduların öncüsü, müşrik ve kâfirleri kıran, din yolunda savaşanların ve gazilerin yardımcısı, sultanların ve meliklerin keskin kılıcı, ümmetin kıyağı/zarifi, milletin inağı, devletin süngüsü, islamın atlı başısı, dinin arkası" tabirleri de Ebu Said Arslan'a aittir. Ebu Said Arslan'ın emrinde olan ve 7-9'uncu satırlarda adı geçen Emir Hüseyin'in de vezir olduğu anlaşılıyor. Bu iki addan Ebu Sayid Arslan'ın, Bitlis emirlerinden Togan Arslan gibi birisine ait olması ihtimali vardır. Tarihçilerce yazılmamış olmasına rağmen, Kars'ın 1152 yılında Yusuf oğlu Ebu Sayid Arslan adlı bir emir idaresinde müstakil olduğunu anlıyoruz"¹⁴³.

III. Kitabe ise h. 548 (1153)tarihli beyaz mermer üzerine Arapça yazı ile yazılmış bir kitabedir. Osmanlılar Döneminde (1579) İç Kale'den sonraki Orta Kale'ye göre en aşağı gelen Dış Kale'nin Kible'ye bakan kapısının yanındaki duvara konulmuştur. Bu kitabenin manası ise şöyledir: "Bu mübarek kaleyi (Kars Kalesi'ni), Tanrı devletini ebedi edesi Mevlana Sultan Melik İzzeddin çağından, Tanrı yardımcılarını aziz eylesin, meliklerin veziri Firuz Akay yaptırdı. Buranın yapılıp onarılmasına, Tanrı yattığı yeri ve kabrini nurlandırın, dünya kadınlarının başı Tacünnisa diye tanınan Sultan Kerimeddin (doğrusu: Keremüddin de olabilir) kızı Begüm yardım etti. 548" (=1153)'de"¹⁴⁴.

¹⁴² F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 385-386

¹⁴³ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 386-387.

¹⁴⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 388.

IV. Kitabeden de bu sırada Kars Emiri'nin Keremüddin adını taşıdığı anlaşılıyor ve şöyle diyor: "548 yılında Melik Keremüddin çağında, Tanrı koruyası Keremüddin'in kızı Müslümanların yaşarı, dini ve dünyası mutlu, pek ulu adil Tecünnisa Khatun bu yapıyı yaptırdı"¹⁴⁵.

Tarihsiz olan V. Kitabede de: "(Saltuklu) Melik İzzeddin'in veziri, müminlerin beyi, Müslümanların çerisi (burada mana düşüklüğü var), Sultan ve Meliklerin keskin kılıcı, ümmetin mücahidi, milletin koçağı, halkın yolunca giden, islamın kılıcı, yenen, din uğruna savaşan, İran ve Turan'ın atlı başısı Emir Firuz, bu yapıyı yaptırdı." Deniliyor¹⁴⁶.

Son üç kitabeden de anlaşıldığı üzere, Kars'ta melik ve sultan unvanlarıyla da anılan emir Keremüddin'in 1153'te Erzurum 'da oturan Saltuklu melik İzzeddin'e tabi iken, kendi kızı Tacünnisa Khatun'un yardımı ile ve İzzeddin'in veziri Firuz Akay'ın gayretiyle birçok beylik yapılar yaptırmıştır. Ayrıca Kars Kalesi de yaptırılarak büyük bir imar faaliyeti ile şehrin, Kıpçaklı-Gürcü akınlarına karşı tahkim edildiği anlaşılıyor.

İzzeddin Saltuk hakkında da bilgilerimiz bundan ibarettir ve nihayet onun 1168 Nisan'ında öldüğüne ve yerine oğlu Muhammed'in geçtiğine dair kayıt vardır. Gürcülere karşı son muharebede Saltuk'un rolü gözükmemekte ve komşuları arasında itibarı sarsıldığı anlaşılmaktadır. Onun kızını Türkiye sultanı II. Kılıç Arslan'a verip tabiyetine de girmek suretiyle bu sultanın nüfuzundan faydalanmak ve komşularına karşı mevkiini muhafaza etmek istediği anlaşılıyor¹⁴⁷.

İzzeddin Saltuk'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Nasreddin Muhammed'in Saltuklu tahtında faaliyetlerini görüyoruz. Azerbaycan atabeyi Kızıl Arslan (1191) ve Ahlât şahı Bek Timur'un ölümleri (1193) üzerine Saltuklular Gürcüler karşısında yalnız kaldılar. Gerçekten bu durumda istila etmeleri kolaylaşan Gürcülerin Kars, Sürmeli ve hatta İspir üzerine yürüdükleri ve Erzurum kapılarına kadar ilerledikleri görülmektedir.

Kıpçak askerleri ile kuvvetlenen Gürcüler Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da parçalanmış küçük ve zayıf Türk devletlerine karşı birçok istilalarda bulunuyorlardı. Gerçekten İran'da büyük Selçukluların çöktüğü bu devirde Azerbaycan atabeyleri ve Ahlât şahları gibi Erzurum Saltukluları da çok zayıf bir haldeydiler. Saltuklu şehzadesinin Hıristiyanlığı kabul ederek Gürcü Kraliçe Tamara ile evlenmesi de başka bir zaaf olarak burada kayda şayandır¹⁴⁸.

¹⁴⁵ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 390.

¹⁴⁶ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 390.

¹⁴⁷ Claude Cahen, çev.(Erol Üyepazarcı), Osmanlılardan Önce Anadolu, s. 47; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

¹⁴⁸ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 18-19.

Bu dönemde Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, ülkesini 11 oğlu arasında paylaşmıştı. Bu da taht kavgalarının çıkmasına neden olmuştu. Tokat bölgeleri valisi ve büyük şehzade olan Rükneddin Süleyman şah (1196-1204), Anadolu birliği uğrunda daha esaslı adımlar attı. Gürcülerin İslam beldelerini istilaları ve son olarak da Anadolu'nun doğuda Türk İslam dünyası ile kapısını teşkil eden Kars ve Erzurum'u tehdit etmeleri Sultan Süleyman şah üzerinde çok ağır bir tesir yapmıştır. Şehzadelğinde kendisine talip olan ve nihayet Saltuklu Beyi Muzaffereddin ile akıbeti daha haysiyet kırıcı görülen bir evlenme hadisesi de kendisini intikam almaya mecbur etmişti. Bu nedenle eskiden babasına kız vererek akrabalık kurmuş olan ve şimdi Gürcü tehlikesine karşı koyacak gücü bulunmayan Saltuklular'ın ülkesini zapta yürüdü¹⁴⁹.

Fırat-Karasu boyunca 1202 yazında ilerlemekte olan Rükneddin Süleyman şah Doğu Anadolu'da birtakım Türk beyliklerini ortadan kaldırdıktan sonra Erzurum'a vardı ve 1202 yılında Nasreddin Muhammed'i tahtından atarak Saltuklu hâkimiyetine son verdi. Sultan Süleyman, kardeşi Mugiseddin Tuğrul Şah'ı, Saltuk iline Melik tayin etti; orada kendisi ve oğlu zamanında hüküm süren bir Selçuklu hanedanı teşekkül etti. Kars'ı da Konya'ya bağlamak ve Bagratlılara kaptırmamak için Aras boyunca ilerlerken, 1202 Temmuz sonunda Gürcü-Kıpçak ordularıyla karşılaştı. Pasinler/Micingirt bölgesinde yapılan savaşı önce Selçuklu ordusu kazandıysa da, Bayrakdar'ın atı yamaçtan sürçüp, Sultan Sancağı yere düşünce, sağ ve sol kanattakiler Sultan tutsak alındı sanarak düzenlerini bozdular. Toparlanıp kaçmaya hazırlanan Gürcü ordusu, bu durumu görüp geri dönerek keskin hücumlarla savaşı kazandı. Selçuklu ordusu çekildiği halde, çok zayıf bulunan Gürcüler, onları takip edemedi geri döndü¹⁵⁰.

Gürcistan Atabeyi Başkumandanı Zakarya Mekhargrdzelidze (Koluuzunoğlu)'nın, Selçuklulara karşı bu baskın savaşında, Saltukluların Micingirt kolunun devam ettiğini; 1204'te de, Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrul Şah'a karşı, Micingirt kalesini tamir ettirmesinden onun, komşu Ani'ya da hâkim olan Atabekli'yle işbirliği edip Sultan ordusu ile savaştığı sanılmaktadır.

Saltuklu Devleti sona ermekle beraber, son hükümdar, Nasreddin Muhammed'in oğlu olan Ebu Mansur'un, Erzurum-Kars arasında Micingirt Kalesine hâkim olduğu görülmektedir. Gerçekten bu kalede okunuşu biraz zorluk çıkaran bir kitabe, kale sahibinin Ebu Mansur bin Muhammed bin Salduk bin Ali bin Ebi'l Kasım olduğunu kaydetmekle bu

¹⁴⁹ F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.139; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.20; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.297; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.412.

¹⁵⁰ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.413; Vardan, s. 218; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.140.

hanedanının tam bir şeceresini meydana koymaktadır. Onun Rum, Ermen ve Diyarbakır hükümdarı, gazilerin iftihar ve kâfirlerin katili gibi yüksek unvanlar taşıdığı belirmektedir ki bu kayıtlar, Saltuklu Ebu Mansur'un kalede hüküm sürdüğüne ve hatta Gürcülerle de savaştığına delalet eder. Bu Melik Muhammed'in Melikşah adında bir oğlunun da Çemişkezek'e çekilerek orada bir aile kurduğunu ve bu ailenin, Yavuz Sultan Selim'e kadar hüküm sürdüğü belirtilmektedir¹⁵¹.

1200 yılında Ani'yı alarak Şeddadlılar emirliğine son veren Babirli oymağı beylerinden Zakarya ve İvane kardeşlerden küçüğü Ani'ya hâkim oldular. Fakat, bütün Aras boylarında Müslümanların elinden alınıp fethedilen yerlerin en büyük hâkimi Zakarya idi. Türkler gibi Ortodoks Kıpçaklar'ın da din hususunda pek laik davrandıklarını, bu yüzden İslahatçı Davit çağından beri Tiflis, Tumanis, Ani ve sonra da Sürmeli ve Düvin'de, yerli Müslüman halkın serbest yaşayıp kendi kadıları ile dava işlerini yürüttükleri bilinmektedir.

Kars Emirliği'nin tabi bulunduğu Ahlât Melikliği topraklarına 1205'te akın eden Atabek, Zakarya ve İvana kardeşlerin ordusu, bütün yukarı Murat boylarını vurdular. Malazgirt şehrini de yağmaladıktan sonra Ahlât'ı kuşattılar. Bunun üzerine Ahlât meliki Mansur Muhammed komşusu Erzurum meliki Selçuklu Tuğrul şahtan yardım istedi. 1202 Micingert bozgununun acısını çıkarmak isteyen Tuğrul şah, kendi askerleriyle Ahlât'ın yardımına koşarak Kıpçak Gürcü ordularını mağlup etti ve ellerindeki yağmaları almakla kalmayıp, üstelik ağırlıklarına da el koydu. Bu sırada Ahlât melikliği ile Koluuzun oğulları Atabekliği arasındaki sınır, Ağrı dağları ile Murat Aras boyları su ayırımını teşkil eden Şah yolu sıradağlarından oluşuyordu. Kars Emirliği'nin başkenti 1204'ten beri kuşatıldığı halde, Ani'dan ve Düvin'den daha çok dayanarak teslim olmuyor, yine Ahlât'ı metbu tanıyordu.

Ahlât meliki Mehmet, sefahate dalarak, devlet işlerini ve ülke müdafaasını ihmal etmişti. Bu durumdan faydalanan Malazgirt valisi İzzeddin Balaban, ayaklanarak kendi askerleriyle Ahlât'a girdi ve Mansur Mehmet'i hapsederek tahta geçti (1206-1207). Bunu fırsat bilen Koluuzunoğulları, 1206'da Ahlât'a akın ederek şehri yağmalayıp geri çekildiler. Öte yandan Diyarbakır'da Eyyübi Meliki Evhad Necmeddin de Ahlât üzerine yürüyünce, Balaban bu durum karşısında Erzurum Meliki Tuğrul şahtan yardım istedi. 1207 yazında ordusuyla Ahlât'a yardıma gelen Selçuklu Meliki Tuğrul şah, Eyyübilerin ordusunu bozguna uğratarak geri çevirdikten sonra, Ahlât'ı da Erzurum'a katmak için, Balabanla mücadele ederek onu öldürdü. Fakat Ahlât şehrinin halkı Selçuklu ordusuna karşı koyarak Meliki içeri sokmadılar. Artık yardım alma umudu kalmayan Kars halkı son zamanlarda Tmogvili (Ahılkelekle Karsak

¹⁵¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.392; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.20.

gölü arasındaki kaleli) Sargiz ile Tor'lu Şalva ve Koluuzunoğlu idaresindeki Meskhler (Ahıska-Ardahan-Ahılkelek bölgesi halkı) tarafından kuşatılmıştır. Yardım yolu tamamen kesilmiş bulunan Kars kalesi, Tamar'ın tahta geçişinin 23.veya 24.senesinde (1207veya 1208) bütün kale ve hisarlar Hıristiyanların eline geçmiş olduğu ve artık açlıktan bunalmış halde direniyordu. Bu sırada Türkmen koruyucuları, çoluk çocuklarının daha fazla açlıktan ölmelerini ve yok olmalarını engellemek için, “bizzat Kraliçe gelirse, ona teslim olacakları” şartını bildirdiler. Çünkü Karşılar, kardeş ve yakınları kuşatmada öldürülen kuşatıcıların intikam alacaklarını düşünüyorlardı.

Devlet şurasında, Kars meselesini görüşen Kraliçe, Yukarı Kartel ordusunu kocası David Soslan'a koşup, ayrıca Atabek Zakarya ve Ivane kuvvetlerinin ordugâh kurarak 1207 ilkbaharına müteakip kuşatmayı arttırmalarını emretti. Buna rağmen, Kraliçe gelmeden teslim olmayacaklarını bildiren Kars'ın koruyucuları, Tamar'ın gelmesiyle şu şartlarda teslim oldular: Anı ve Divin gibi, Kars'ı da Koluuzunoğullarına vermeyip, Kraliçe Has Mülk'ü edinecek. Şehri oğlu prens Görgi Laşa veya Kraliçe teslim alacaktı, umumi af ilan edilecekti. Bu şartları Tamar Hatun kabul etti. Tamar'ın oğlu Görgi, Kars kalesi ve şehrini bu şartlarla teslim aldı. ”on yedi yıl (1191-1207) içindeki seferlerde Zorakert (Loru)' ten Aras'a, Gang'dan Gence'ye Cevakhet'ten İspir'e kadarki fetihlerden, Tamar'ın elinde sadece kendisine mülk olarak kalan Kars oldu”¹⁵².

Böylece, Alparslan'ın eliyle 1064'te Selçuklu ülkesine katılan Kars, 1069 ve 1080 yıllarında Bizans ve Gürcü işgallerinden kurtarılarak, 1153 yılında imar edilip kaleleri Saltuklularca ve onlara bağlı Melih Keremüddin tarafından yaptırılarak, Anadolu'nun Kuzeydoğusunda en sağlam bir Müslüman Türk kalesi haline getirilmiştir. Kars, Anı'yla Divin'den önce kuşatıldığı halde yedi yıl yiğitçe dayanmış, açlık ve umutsuzluk içinde kıvranarak Gürcü – Kıpçakların eline düşmüştür. Bu şanlı müdafaayı idare eden Selçuklular çağının son Kars Emiri'nin adı bilinmemektedir. Düşüşten sonra buradaki Müslümanların da Divin ve benzeri yerlerde yapıldığı gibi, toptan sürgüne uğradığı anlaşılıyor. Şehirde 140 yıl sonra yeniden Hıristiyanlık hâkim olmuştur.

Eyyübi Meliki Evhad'a karşı Ahlât'ta Erciş ile Van halkı ayaklanmış, bu esnada Malazgirt isyanını bastırmakla meşgul olan Melik Evhad, Ahlât'ın da isyanını duyunca, geri dönüp güçle buraya girdi. Bunu fırsat bilen Koluuzunoğulları, 1208 yazında yine akın ederek Erciş'i işgalle yağmalayıp bozdular. Melik Evhad ise, Avhadlılar bir daha kendisi içeri almaz diye, bu Kıpçak – Gürcü akınına karşı çıkamadı. Onun ölümü üzerine, tahta kardeşi

¹⁵² Vardan, s. 217-218; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.414-415-416; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.140-141-142; Osman Turan, İslam Ansiklopedisi, “Süleyman Şah II”, C. XI, İstanbul, Milli Eğitim Basım, S. 229

Melik Eşref Musa geçti (1210-1237). Melik Muesa daha Ahlâta gelmeden yine Koluuzunoğulları, Yukarı Murat boylarına akın ettiler. Melik Musa o yıl İvane'yi tutsak alarak akıncıları bozdu. Hıristiyan olan Ağabeysi Zakarya'nın mezhebinden ayrılarak Ortodoks olan İvane, üç yıldır dul olan Kraliçe ile aşk yaşamaktaydı. İvane bu esarettten ancak kızı Tamta'yı Melik Musa ile evlendirerek ve bir daha ülkesine akına gelmeyeceğine dair söz verip barış yaparak kurtulabildi. 1212'de Zakarya ölünce, yerine kardeşi İvane başkumandan tayin edildi. 1214'te ölen Kraliçe Tamar'ın yerine de 18 yaşındaki oğlu IV. Görgi Laşa geçti ve Gürcistan'ın altın çağı da sona ermiş oldu¹⁵³.

Son Azerbaycan Atabeği İldenizli Özbek (1210-1225), ağabeyi ve selefi Ebubekir'in 1194'ten beri tabi bulunduğu Harzemşahlar'ı metbu tanımış, ayrıca Kıpçak-Gürcü akınları ve yağmalarından dolayı, kendisinden vergi alınmamasını rica edince Sultan da bu dileğini kabul ederek, Aran ve Azerbaycan'ın haracını bağışlamıştı. Orta Asya'ya hâkim olan Cengiz Kağan (1202-1227), Müslüman Harzemşahlar ülkesini işgale başlayınca, Sultan Alâeddin Mehmed (1200-1220), yenilip daha sonra da ölmüştür. Alâeddin'in oğlu son Harzemşahlı Celaleddin Mengü (1220-1231), Cengizlilere karşı ülkesinin son kesimlerini korumak için batıya geçmişti. Bu sıralarda (1120), Mengü Berti'yi bulup savaşmak üzere Azerbaycan'a gelen Subatay Bahadur idaresindeki Cengizli ordusu, Mugan ovasında kışlamış, 1221 ilkbaharında Mugan'dan hareket ederek Tiflis'e doğru gelmiştir. Bu sırada Gag ovasında Cengizliler ile Gürcü Kralı Laşa ve başkumandanı Atabek Koluuzunoğlu İvane'nin orduları savaşmıştır. Savaşı kaybeden Gürcü orduları, kaçarak canlarını zor kurtarmışlardır¹⁵⁴.

Harzemşah Celaleddin Mengüberti, 1225 yılı başlarında Tebriz'e gelerek, burayı merkez edinmiş bulunan son Atabekli hükümdarı Özbek'in saltanatına son verdi. Ramazan Bayramı'nı Tebriz'de geçiren Mengüberti, yazın ordu ile Aras'ı geçerek Nahçıvan'a gelip, oradan Gürcistan Bagrathlı Krallığı üzerine yürüdü. Ağustos'ta yapılan savaşta Gürcüler kolu bozuldu ve Müslümanların Tiflis ile Ahıska bölgesine akınları üzerine Kraliçe Kutayis'e kaçtı¹⁵⁵. Harzemşahlar 1226'da Tiflis'i de ele geçirdiler. Eylül'de Tiflis'ten dönen Mengüberti, Anı şehrini kuşatarak İvane'yi itaat altına aldı ve ordu kolu ile de Kars'ı kuşattı. Fakat Kars'ı zapt edemeyince Ahlât üzerine yürüdü. 1227'de Ahlât'ı alan Celaleddin Mengüberti, Erzurum'daki Selçuklu hükümdarı Rükneddin Cihanşah ile anlaşmış ve onu kendisine tabi müteffik yapmıştı. Böylece Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Doğu

¹⁵³ Osman Turan, "Süleyman Şah II", İslam Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul, Milli Eğitim Bas., S. 229; Vardan, s.218-219; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.143; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.416-417.

¹⁵⁴ Vardan, s.222-223.

¹⁵⁵ İbnü'l Esir, el Kamil fi't Tarihi, C.XII, Bahar Yayınları, s.172;Geniş Bilgi için Bkz, İbrahim Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1989; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.461-462-463; İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, Türk Kültürü, s.347.

Anadolu'ya da hâkim olmuş, Musul Eyyübileri'nin elinden Ahlât'ı almakla da onları kendisine düşman etmişti. Anadolu Selçuklu Sultanı kendisine bir mektupla elçi göndererek, Ahlât'tan vazgeçmesini bildirmişti. Harzemşah, ona sert bir cevap vererek Konya tahtını da ele geçirmek için hazırlığa girişip, büyük bir ordu topladı. I. Alâeddin de buna karşılık, damadı olduğu Eyyübiler ile birleşerek Melik Eşrefle de İttifak yaptı. İki dostun ordusu Erzincan bölgesinde toplanırken, Mengübert'i de Erzurum meliki Rükneddin'le birlikte ordusunu savaşa hazırladı. İki ordu arasında 4 Ağustos 1330'da Yassı Çemen'de başlayan savaşta Harzemşahların ordusu dağıldı. Sultan I. Alâeddin Melik Eşref'in şefaatiyle ağır cezadan kurtulan amcası oğlu Rükneddin'e Konya ve Aksaray çevrelerini vererek Erzurum'daki hükümetini kaldırdı. Erzurum ülkesinden Ahlât bölgesine yakın bazı yerleri (Eleşgirt ile Pasinlerde Avnik Kalesi) müttefiki Melik Eşref'e bırakarak, Erzurum'u bir vilayet halinde Konya'ya bağladı. Erzurum'a vali olarak da Mübarizeddin Çavlı Beyi atadı. Böylece Kars ilinin batısı, Harzemşahlara bağlı küçük Erzurum Selçuklularından, Anadolu birliğini tamamlamak üzere bulunan Konya Selçukluları devletinin idaresine geçti¹⁵⁶.

Moğollardan bir akıncı kolunun 1232 yılında Sivas vilayeti yakınlarına kadar yağmalayarak ilerlemesi üzerine, I. Alâeddin, beylerinden Kemaleddin Kamyar önderliğinde bir ordu gönderdi. Moğollara yetişemeyen bu ordu Erzurum'a gelince, vali Çavlı'nın isteğine uyularak, Bagratlı krallığı idaresinde ve Erzurum'a kuzeyden komşu olan Çoruh boyuna akına gidildi. Kamyar ile Çavlı iki ay süren akınla Tortum bölgesindeki Nıkhakh kalesi başta olmak üzere kırk civarında kale aldılar. Bunun üzerine Gürcistan kraliçesi Rusudan'ın elçileri gelip barış istediler. Kraliçenin kızı Tamar ile I. Alâeddin'in oğlu ve veliaht olan Erzincan valisi Gıyaseddin Keyhüsrev'in evlenmesi, kraliçenin yeğeni IV. Giorgi Laşa'nın oğlu Davit'in de Konya'da rehine olarak kalması ve Abkazlar ve Gürcistan krallığının Selçukluları metbu tanınması şartıyla barış yapıldı. Bu sırada Selçuklu ordusunun Kars iline de akın edip etmediği, bilinmiyor¹⁵⁷.

2.2.5. Moğollar Döneminde Kars ve Çevresi

Harzemşah Celaleddin Mengüberti'yi batıya iterek 1229'da İran'ı işgal eden Baycu Noyan, "genel vali" unvanıyla buraların idaresini ve fetihleri ilerletme görevini almıştı. 1229'da ölen Babirli Atabek İvane'nin yerine oğlu Sargis, ordu komutanı olarak Kür ve Aras

¹⁵⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.464; İbnü'l Esir, el Kamil fi't Tarihi, Cilt XII, Çevirenler: Ahmet Ağrakça-Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986, s.189-190.

¹⁵⁷ Claude Cahen, çev.(Erol Üyepazarcı), Osmanlılardan Önce Anadolu, s. 78-79-80-81-82; F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.145-146-147; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.424-425-426-428-429-430-431; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.299; Vardan, s.224; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.26; Osman Turan, "Alaeddin Keykubat", İslam Ansiklopedisi, Cilt VII, S.654-655-656.

boylarındaki yerleri genel vali gibi idare ediyordu. Sargis, 1226'da Mengüberti'ye itaat etmiş olan, amcası oğlu I. Şahanshah'ın da 1231'de ölmesi ve 1230 yılındaki Yassı Çemen bozgunundan sonra, Moğollar'ın önünden Azerbaycan ve Anadolu topraklarına göçüp gelen Harezmi Türklerinin Selçuklu ve Eyyübi ülkelerine yerleşmesiyle yeniden müstakil olan, Ani ile Kars bölgelerinin hâkimiyetini de ele geçirmişti.

Baycu Noyan kumandasında üç koldan ilerleyen Moğol orduları, Mugan kışlağından başlayarak, 1239'da bütün Kür, Aras ve Çoruh boylarını işgal ederek Apkaz/Gürcü ülkesini de haraca bağladılar. Bunlardan, Cormagun Noyan öncülüğündeki birlik aynı mevsim içerisinde Arpaçay boyuna gelerek Ani ve Kars'ı ele geçirmiştir. Ani, Kars ve Sürmeli'nin fethini Kırzioğlu'nun, Genceli Kirakos'tan almış olduğu alıntı şu şekildedir:

“Anı Şehri, ahali ve hayvanat ile dolu idi. Sağlam surlarla muhafaza edilmişti. Hudutları içinde o kadar çok kilise mevcut idi ki, yemin ettikleri zaman “Anı'nın binbir kilisesi üzerine” yemin ederlerdi. Bu şehir servet içinde yüzüyordu. Bu refah onu, kibir ve gurura sevk etti. Kibir ve gurur ise onun inkırazına sebep oldu. Çarmagan (Cormagun Noyan) ahaliyi arzı inkiyada davet için mükâleme memurları göndermişti. Ani şehrini ayanı hükmü altında buldukları Şahanshah'a danışmadan cevap vermeğe cesaret edemediler. Fakat halktan mürekkep bir sürü, gönderilen mükâleme memurlarını parçaladı. Bunu haber alan Kâfirler (Şaman Çingizliler), şehri çepeçevre kuşattılar, tam bir ustalıkla mancınıkları yerleştirdiler. Şiddetle taarruz ederek şehri hücum ile zapt ettiler. Kuşatılanlar arsında bulunan şehrin ileri gelenlerinden birçoğu, düşmanın hareketini kolaylaştırdıkları için kırgından kurtuldular. Böyle iken Tatarlar, ahaliyi surların dışına çıkağa çağırarak, kendilerine dokunulmayacağını vaat ettiler. Halkın hepsi koşup dışarı çıkınca da bunları aralarında bölük bölük ayırarak, hiç acımadan kılıçtan geçirdiler. Kadınlardan, çocuklardan ve sanatkârlardan birtakımını ayırarak tutsak alıp götürdüler. Bundan sonra da Ani'ye giderek, içerisindeki bütün değerli şeyleri elerine geçirdiler, kiliseleri yağmaladılar, en güzel abideleri yıktılar, şehri büsbütün harabeye çevirdiler. Bu ne acıklı manzara idi: Analar, babalar çocuklarıyla birlikte öldürülmüş, birbirleri üzerine taş yığınları gibi sıralanmış yatıyordu. Bu arada papazlar ve keşişler de öldürülerek Yavşanlık Düzü'nün şurasına burasına atılmışlar, toprak yaralıların kanıyla ıslatılmış bulunuyordu. Eskiden din derneklerinde yalnız şarap içen rahipler, şimdi açlıklarını gidermek için yenmeyecek hayvanların (tutsak gidenlere de at eti yedirildiğinden) etini yiyor, yangın yüreklerini serinletmek için kısırakların pis sütünü içiyordu. Namuslu kadınlarla derviş kızlara her rastlayan dokunup ırzlarına geçiyordu. Bu muhasara, bu suretle neticelendi.”

“Kars ahalisi, Tatarların Anı’da yaptıklarını gördükleri için, âmânla kurtuluruz umuduyla, şehrin (kalekapıları) anahtarlarını teslimde çabukluk gösterdiler. Fakat yağmaya doymamış olan bu kâfirler, hiç bir şeyden korkuları olmadığından, alışkanlıklarını boşlamayıp, başka yerlerde yaptıklarını burada da yaptılar. Buradaki malları ve zenginliği yağmalayıp, şehri bozdular. Halkının birtakımını öldürüp, birtakımını da tutsak aldılar. Aşağı tabakadan bıraktıkları ahaliyi de, bilahare (Çarmağan ordusu çekilip gittikten sonra, 1239 güzünde veya 1240 baharında Erzurum vilayetinden Sinaneddin Yakut idaresindeki Selçuklu ordusundan Pasinler hududunu bekleyen bir kol olan) Rum Sultanı (Anadolu Selçuklu padişahı olup 1235-1246 yılları arasında Konya tahtında bulunan ve Bagratlı Kraliçesi Rusudanın kızı Tamar ile evlenmiş olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in) askerleri kılıçtan geçirdi.”

Aynı askerler, Şahaşah ile Avak’ın birkaç sene evvel Müslümanların elinden aldıkları Sürmeli’yi de zapt ettiler. Bunun üzerine, Cormagun’un Anı’ya muhafız tayin ettiği Kara Bahadır, büyük bir kuvvetle Anı’dan çıkarak Sürmeli’ye hücum edip derhal zapt etti ve içinde bulunan her şeyi yağmaladı.”¹⁵⁸

Yukarıda görüldüğü üzere, Anı şehrinin Moğol ordularına karşı koyması ve bunun sonucunda kıyımaya uğramalarından dolayı Kars şehri de kendiliğinden teslim olmuştur. 1239 güzünde veya 1240 baharında Erzurum’daki Selçuklu ordusunun harekete geçerek Kars ve Sürmeli şehirlerini işgal edip, Ağrı eteklerine kadar hâkim olmuştur. Bu durum Moğol ordusunu harekete geçirmiş ve 1242’de Cengizliler Kars ili topraklarını aşarak Erzurum üzerine hareket etmişlerdir.

12 yıldan beri Konya’ya bağlanmış bulunan Erzurum şehrinde, başta Subaşı Sinaneddin Yakut olmak üzere, asker ve ahali kalelere dökülüp Baycu Noyan ordusuna karşı korunma savaşına başladılar. Burçlardan birinin koruyucusu Divinli Şerafeddin, uzun süren kuşatma sonunda Moğollarla anlaşarak, Selçuklulara ihanet edip kuşatanları içeri almasıyla şehir düştü. Başta Sinaneddin olmak üzere koruyucuların ileri gelenleri şehit edildi. Erzurum, yağma ve yıkıma uğradı. Kış yaklaşınca, Baycu Noyan’ın ordusu Mugan’a çekildi. Ertesi yıl aynı başbuğ idaresinde Sivas’a yürüyen Moğollar, Selçukluları da itaat altına almak ve büyük kağana tabi kılmak istiyorlardı. Birçok siyasi hatalarıyla büyük emirleri mahvetmiş ve hazırlığı yarım yamalak bulunan Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, ordusunu toplayarak Kızılırmak’ın sağında ve Zara’nın kuzeyinde bulunan Köseadağ’da bekledi. 5 Temmuz 1243

¹⁵⁸ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 435,437-438.

Pazar günü Köseadağ'da başlayan Selçuklu-Moğol savaşını Baycu Noyan kolu kazandı¹⁵⁹. Ağır bozgunla felakete uğrayan Selçuklular, Moğollara tabi olmak ve vergi vermek zorunda kaldılar¹⁶⁰.

İki yıl içinde Erzurum ile Sivas ve Kayseri illerini zapt ederek, Anadolu Selçuklularını vergiye bağlayan Bisutlu Baycu Noyan 14 yıl kadar İran genel valiliğinde kaldı. Bu sırada İran ve Anadolu, İdil (Volga) ırmağı'nın aşağısında Saray şehrini merkez edinmiş olan Cengiz'in torunu ve Cocu'nun oğlu Batu Han'a tabi bulunuyordu. Batu Han'ın hükümetine Altın Orda denilmekteydi.

Cengiz'in torunu Mengü (1251-1259) Kara Korum tahtında ve büyük kağan iken, kendisini seçen kurultayın kararına uyararak, doğu ve batı fetihlerini tamamlamak üzere, kardeşi Kubilay'ı doğuda Çin Maçin'e, en küçük kardeşi Hülagü'yü de batıda Ön Asya'ya han tayin etti. 1253'te Moğolistan'dan 100 bin kişilik bir ordu ile gelen Hülagü Han, 1256'da Amuderya'yı aşır İran ülkesine girerek, önce Almut Kalesi'ndeki Bâtını İsmailileri ortadan kaldırdı. Sonra da Horasan, İran ve Irak'ı da ele geçirerek İlhanlı Devleti'ni kurmuştur.

İlhanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Hülagü, 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifeliği'ne de son verdi. Anadolu Selçuklularını iç işlerinde serbest bırakan Hülagü, Diyarbakır'ı da fethederek ülkesinin sınırlarını Fırat'tan İndüs'e, Kafkaslardan Umman Denizi'ne kadar genişletti¹⁶¹.

Hülagü'nün ölümünden 30 yıl sonra İlhanlılar Müslüman olmuş ve Tebriz'i de merkez edinmişlerdir. 1336 yılına kadar büyük ve kudretli olan İlhanlılar, bundan sonraki 20 yılda vezirlerle büyük beylerin istiklale kalkışmaları ve rakip hanların savaşı ile zayıflamış, sonunda 1355'te ortadan kalkmışlardır. 1357 yılında Celayirliler, İlhanlıların ülkesinden büyük bir kısmına, bu arada Kars ili topraklarına da hâkim olmuştur. 1239-yılları arasında 116 yıl boyunca 1239-1256 yılları arasında Moğol valilerine ve 1256'dan itibaren de İlhanlılara bağlı kalan Kars ili, bu çağda barış içinde yaşamıştır. Babırlı Koluuzunoğulları İlbeyliğinde kalan Anı şehri ve çevresi İlhanlı hükümdarlarının hanedan malikânesi sayılarak geliri hanların özel masraflarına harcanmıştır. Babırlı Hıristiyan beyleri de, vergileri toplama ve öteki devlet işlerinde hizmet görerek, Anı'da sönük bir halde İlbeyliklerini devam ettirmişlerdir. Kars'ın Ağrı Dağı bölgesi ve Sürmeli Çukuru ise İlhanlıların yaylak merkezi sayılmıştır.

¹⁵⁹ Abu'l Farac, Abu'l Farac Tarihi II, s.541,542; Alptekin, Coşkun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986, s.306.

¹⁶⁰ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.27-28; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.440; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s 300;Vardan, s.228;F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.147; Claude Cahen,çev.(Erol Üyepazarcı), Osmanlılardan Önce Anadolu, s.95.

¹⁶¹ Vardan, s.232.

İlhanlı Gazan Mahmut Han'ın (1295-1304), Müslüman olarak tahta geçmesiyle, Kars ve Erzurum bölgelerinde büyük ölçüde imar faaliyetlerine başlandığını gösterir. Bu dönemde Salduzlu Emir Çoban, iki buçuk yıl içerisinde şimdiki Çoban Köprüsü'nü otuz metre yükseklik ve iki yüz yirmi metre boyunda altı gözlü olarak yaptırıp 1297-1298 tarihinde bitirmiştir. Günümüzde hala kullanılmakta olan Çoban Köprüsü'nün kitabesi maalesef kazınmıştır. Micingert kalesi de İlhanlı Gazan'ın ilk yılında onarılmıştır. Gazan'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu (1304-1316) çağında 1308'de Konya'da Anadolu Selçuklu hükümeti sona erince, Pasinler ve bu arada Kars'ın Micingert bölgesinin de bağlı bulunduğu Erzurum ili, çok büyük bir vilayet halinde valilerle idare edilen Anadolu'da ayrı bir emirlik merkezi olmuştur. Bu sıralarda Hıristiyan Oğuz ahalisinin toptan Müslüman olduğu sanılan Kars ve Anı şehirleri ile yaylak merkez Ağrı Dağı eteğindeki ovanın büyük şehri Sürmeli'de Müslüman ilhanlılardan neler kaldığı henüz bilinmemektedir.

İlhanlıların Kars ili topraklarını üç vilayete bağladıkları 1336 ve 1349-1350 yılları devlet bütçesini gösteren kayıtlardan anlaşılmaktadır.

1) Aras'ın kuzeyindeki yerlerden Kars ve Şöregel ile Digor bölgeleri Babırlılar idaresinde merkez Anı ile birlikte; Göle, Ardahan, Çıldır ve Posof kazaları Çoruh boyu ve Cavakhet ile birlikte Çıldır Atabekleri idaresinde merkez Ahıska valilik merkezi Tiflis olan Gürcistan ve Abkaz vilayetine bağlı idi. Çünkü buralar, Bagratlı krallığından alınmıştı.

2) Bingöller ve Dereboynu dağlarından başlayıp suları Aras'ta toplanan yerlerden doğuda, Kars Aladağı eteğinde Aras'ın geçtiği çok dar ve uzunca bir boğazdan ibaret Kağızman demir kapısına kadar uzanan Pasin bölgesi bir sancak halinde merkezi Avnik kalesine bağlanmıştı. 1339'dan sonraları bu kale iç kavgalarında bozulunca aşağı Pasin'in baş kalesi Micingert, Pasin bölgesinin merkezi oldu.

3) Kağızman demir kapısından Ağrı dağı doğusuna kadar Aras'ın sağındaki Kars toprakları da, eskiden Ahlât Emirliği Ermenşahlar idaresinde ve Eyyübilerde alınan Ahlât ülkesinin merkezi Ahlât şehri olan Büyük Ermeniye Vilayeti'ne bağlı ve "Ala Tag" (sancak merkezi: Sürmeli şehri) adıyla bir sancak sayılıyordu¹⁶².

XIV. yüzyıl ortalarına kadar Cengiz oğullarının yönetiminde kalan Kars bölgesinde; İlhanlılar'dan Süleyman Han (1339-1344) Anı'da bakır, Nuşirvan Han da 1344'de altın para bastırmıştır. Yukarı Eller'de İlhanlıların varisi olan Celayirliler'den Hüseyin Han da 1375 ve 1377 yılında Anı'da bakır para bastırmıştır¹⁶³.

¹⁶² F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 440-441, 446-447, 452-453.

¹⁶³ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, Türk Kültürü, s.347; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 451.

1268 yıllarında Kars'ın Posof kazasının şimdi Ahıska hududu üzerinden geçen Caksu üzerindeki eski Cak kalesinin Kıpçaklı beylerinden Ortodoks Hristiyan Sargis ile oğlu Beka/Berka (Berke) Bey'e Erinç Noyan zamanında devlete karşı göstermiş oldukları yararlılıktan dolayı Yukarı Kür ve Çoruh boylarının büyük bir bölümü ile Acara bölgeleri malikâne olarak verildi. Buralarda "Atabaglar" hükümeti kuruldu ve bütün bu yerlere "Sa Atabago" (Atabek Yurdu/Malikânesi) adı verildi. Böylece Kars ilinin doğu bölgesindeki Anı Babırlıları yerine ve ilimizin kuzey bölümündeki Posof/Cak çevresindeki Kıpçak Türkleri il beylerinden Caklı Atabeklere son verilerek, bu bölgelerde 1578 Çıldır zaferini müteakip, merkezi Ahıska olan Çıldır Atabekleri kuruldu. Anı Babırlı Atabekleri ile tarihteki öteki Müslüman Türk Atabeklerinden ayırt ettiğimiz Çıldır Atabekleri, 1268-1578 tarihleri arasında 310 yıl yaşamıştır. Çıldır Atabekleri, her zaman Gürcistan Bagratlı krallığına karşı düşmanca davranıp, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safili ve Osmanlı akıncılarına kılavuz olarak Bagratlılar elindeki yerleri vurmuş ve vurdurmuşlardır¹⁶⁴.

2.2.6. İlhanlıdan Sonra Kars

Sekizinci İlhan Ebu Sa'id (Olcaytu)'in ölümü üzerine, Horasan, Bağdat ve Tebriz'de ayrı ayrı kimseler tahta geçerek imparatorluğu parçaladılar. "Rakip Hanlar" denilen bu İlhanlardan Tebriz'dekileri Moğolların Salduz oymağından vezir Emir Çoban'ın torunu küçük Şeyh Hasan ile bunun taraftarları oluşturuyordu. Bağdat'takileri de, Moğolların Celayir oymağından İlkan Noyan'ın torunu Büyük Şeyh Hasan ve taraftarları oluşturuyordu. Dedesine göre İlhanlılar da denilen Celayirli Devleti'ni kurmuş olan Büyük Şeyh Hasan, Argun Han'ın kızıdan doğduğu için, İlhanlı tahtına vali veya naib gibi bakıyordu. Türklerden Uyrad (Uygur) kabilesi beyleri de Hülagü'nün Turgay Oğlan adlı oğlunun soyundan Musa'yı 1336'da Tebriz tahtına geçirince, Büyük Hasan da Hülagü'nün Mengü Temür adlı oğlunun torunlarından Muhammed'i Bağdat'ta tahta geçirip ilhan ilan etti.

Ülkeyi birleştirmek için Tebriz İlhanı ile Bağdat İlhanı ordularıyla harekete geçip, Ağrı Dağı eteğinde Karadere'de 24 Temmuz 1336 günü karşılaştılar. Celayirli Uygurları yendiler. Musa Han Bağdat'a çekildi. Savaşı kazanmış olan Büyük Şeyh Hasan Tebriz'i işgal edip daha sonra yeni İlhanlı Namzedlerine biat etti. Sonunda, Salduz oymağı da Uygurlarla birleşince Çobanlı Küçük Hasan 1338'de Nahçıvan yanında Celayirli ordusunu bozdu. Böylece 1338 yılından itibaren Tebriz'i ele geçiren Çobanlılar Kars ili bölgesine de hâkim oldular. Çobanlı Küçük Hasan, İlhan Olcaytu'nun kızı ve Ebu Sa'id'in kardeşi olan Satıbek

¹⁶⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 354-355; İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, Türk Kültürü, s. 349

Hatunu Tebriz tahtına geçirip, sonra Hülagü neslinden olan Süleyman'ı bununla evlendirdi. Bunları sırayla tahta geçiren Salduzlular Boybeyi Çobanlılar Azerbaycan'a fiilen hâkim oldular. Uygurlar beyi Er Tana (Eratna) da Anadolu'da beylik kurdu. Celayirlilerin Boybeyi Büyük Hasan ise Bağdat'a çekilerek 1339'da bağımsızlığını ilan etti.

İlhanlı Satıbek Hatun (1338-1339), vezir ailesi Çobanoğulları'nın yardımıyla İlhanlı tahtına geçmiş, sonra bunun kocası Süleyman Han (1339-1344) padişah olmuştu. Küçük Hasan ölünce yerine Çobanlıların başına geçip vezir olan kardeşi Melik Eşref, İlhanlı neslinden olan Süleyman Han'ı öldürdü. Tebriz tahtına Altınorda beylerinden Kıpçaklı Nuşirvan'ı (1344-1356) geçirdi. Çobanlıların mahkûmu olan bu son iki İlhan'dan birincisinin bakır ve ikincisinin de altın olarak Anı şehrinde para kestirdiklerine yukarıda işaret etmiştik. Bu durum gösteriyor ki, İlhanlılar, Çobanlıların yardımıyla Aras ve Kür boylarına hâkim olmuştur¹⁶⁵.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 1355'te ölünce, yerine çok ahlaksız olarak tanınan kardeşi Melik Eşref geçti. Melik Eşref, Tebriz'deki İlhan Nuşirvan'ı öldürerek yönetimi ele geçirdi. Halka ve âlimlere çok hakaret edip onları ezdiğinden, ülkedeki birçok insan Altınorda Devleti'nin topraklarına kaçtılar. Bu insanlar, Hükümdar Canı Bek'e dert yanarak bunun zulümlerini anlattılar. Bu durum üzerine yüz bin kişilik bir ordu ile 1356'da Kafkasları aşip Tebriz'e varan Canı Bek, Eşref'i Ucan yaylağında yakalatıp öldürttü. Bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu Altınordalılar idaresine geçti. 1356-1357 yıllarında Tebriz ile Bağdat'ta Canı Bek Han adına paralar kesildi. Bağdat'ta Büyük Şeyh Hasan ölünce yerine geçen oğlu Şeyh Üveys Bahadır(1357-1374), Canı Bek'in ölümünü fırsat bilerek 1358'de ordusuyla gelerek Altınordalıları kovup Tebriz'i işgal etti ve Azerbaycan ile Aras boylarına hâkim oldu. Buda ölünce yerine kardeşi Sultan Hüseyin Han geçti. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Celayirlilerden bu Hüseyin Han, Anı'da 1375 veya 1377 tarihinde Bakır para kestirmiş olduğundan, bu dönemde Kars ili bölgesinin de Celayirlilere bağlı olduğu anlaşılıyor¹⁶⁶. Çobanlılara bağlı olup Sivas'ta oturan Orta Anadoluyu hâkimiyeti altına almış bulunan, Uygurlu Eratna oğullarıyla Celayirlilerin arasındaki sınırı Soğanlı dağları oluşturmaktaydı.

Karakoyunlu Beyi Bayram hoca (1366-1380), Celayirli Şeyh Üveys'in ölümü üzerine 1374'den sonra Musul ve Van gölü çevresine hâkim olup, Celayirlilerin idaresindeki yerleri

¹⁶⁵ Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız; Cem Tuysuz, İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar), Erzurum, Basılmamış Doktora Tezi, 2004; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.459; A. Kafalı, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976.

¹⁶⁶ W. Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, Cilt I, s. 435; Tuysuz, Ş. Cem, "Doğu'nun Uygur Kenti Kars", Kars 'Beyaz Uykusuz Uzakta' İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.69.

ele geçirmeye girişti. 1337’de Erzurum ve çevresine hâkim oldu. Fakat 1379’da burası yine Eratnalılara bağlandı. 1374’de Sürmeli, Ala Kilise, Hoy ve Nahçıvan bölgelerini de ele geçirmiştir.

İlhanlılar İslam dinine girip toptan ve baskı ile halkı Müslüman edince, Eski Oğuzlardan gelen Hıristiyan Türkmenler, milli töreyi yaşatarak Taş Oğuz = Karakoyunlu ve İç Oğuz = Akkoyunlu kollarına ayrılmış. Bunlardan Baranlılar idaresindeki Karakoyunlular Şii, Bayundurlular idaresindeki Akkoyunlular ise Sünni Müslüman oldular. Eskiden ulularının mezarına Eski Oğuzların töresince koç/koyun heykeli koyan Karakoyunlular, Müslüman olunca da Arap harflerini kullanarak aynı mezar taşlarına İslami adlarını yazmaya başladılar. Bu yüzden, Iğdır’ın Karakoyun köyünde koç taşlı İslam mezarları oldukça fazladır. Babırlı Koluuzunoğullarının Ani bölgesindeki Şii Müslüman olan Karakoyunlu topluluğuna katıldığı ve sonradan kendilerinin mezhebinde olan Safevilere tabii oldukları anlaşılmaktadır. Bugün Iğdır’ın merkez nahiyesinde ve Tuzluca da birer Karakoyun, Iğdır’ın Cennetabad nahiyesinde Karakoyunlu ve Sarıkamış’ın Karaorgan nahiyesinde bir Sahatlu Köyü ve Karakurt nahiyesinde de bir Sahatveren harabesi vardır¹⁶⁷.

Eski İlhanlı ülkelerinden Bağdat’ta Celayirli Sultan Ahmet Han (1382-1393) ve Doğu Anadolu da Karakoyunlu Kara Mehmed Turmuş (1380-1389) hüküm sürmekteyken Batı Türkistan’da Timur Bey(1370-1405), Çağatay ülkesini ele geçirerek, kendisini Cengizlilerin varisi olarak gördüğünden İlhanlıları da ele geçirmek üzere harekete geçti. Timur, Celayirli ve Karakoyunluları birer eşkiya gösterip ezerken, Anadolu Selçuklularına varis olan Kayı Oğuzları Devleti Osmanlıların başında bulunan Yıldırım Beyazıt Han (1389-1402) da, yıkılmaya yüz tutan Sivas’taki Eratnaoğullarına son verip Erzincan’ı da alarak Karakoyunlu sınırlarına dayanmıştı.

Timur 1384’te Tebriz’i işgal ettikten sonra yazı Tebriz de geçirip sonbaharda ordusuyla yola çıkarak, Nahçıvan yanında Ziya Mülk Köprüsü üzerinden Aras’ı geçti. Sonra Revan ovasına gelerek Gerni Hisarını aldı. Bundan sonra Aras Irmağının son kıyısında bulunan Sürmeli Hisarına ulaşarak bu bölgeyi de ele geçirdiler ve devamında Kars’a geldiler. Kars’ın kalesi hep taştan yapıldığından son derece sağlamdı ve alınması zor gözüktüyordu. Kalenin hâkimi bulunan Pirus Baht adındaki Karakoyunlulara tabii idi. Kalenin sağlamlığına

¹⁶⁷ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.460-466-467;Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, C.I, S.363;Faruk Sümer, Karakoyunlular, S.33-34;Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, İslam Ansiklopedisi, Cilt VII İstanbul, Milli Eğitim Basımı. S.293;İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, S.180; Umay Türkeş-Günay, Türklerin Tarihi, Ankara, Akçağ Yayınları, I.Baskı, 2006, S.373

güvenerek karşı koydu. Timur askerlerine savaş hazırlığı yapıp burayı ele geçirmelerini emretti. Bunun üzerine ordu kaleyi kuşatarak, nakkare ve boru çalarak toptan hücumla geçti. Çaresiz kalan Pirus Baht kalenin alınmakta ve karşı koymanın da boş olduğunu görünce çaresiz bir şekilde Timur'a boyun eğip hizmetine girdi. Kaleyi alan Timur'un ordusu burasını yıkarak yerle bir ettiler. Bundan sonra Timur Zarşat, Çıldır, Ahılkelek yolunu takip ederek Tiflis'e hareket etti. Tiflis'i de alan Timur Gürcistan ve Abkas kralı V. Bagrat'ı tutsak alıp sonradan İslam dinini kabul edince ülkesine gönderdi.

1393'te ordusuyla Bağdat üzerine yürüyen Timur, Bağdat ülkesini Celayirli Sultan Ahmet'den aldı. Musul ve Diyarbakır bölgelerini de ele geçirip Murat boyundan kuzeye yürüdü. 1394 yılında Ağrı dağı bölgesine geldi. Emirzade Mehmed Derviş'i büyük bir ordu ile Alıncak kalesi üzerine gönderdi. Karakoyunlu Kara Yusuf ailesiyle isyan ederek bulunduğu yerden göç etmişti. Timur, 1394'te Anı Hisarı'na geldiği vakit, bu vilayetin halkı, hesapsız hediyeler getirerek bağlılıklarını arz ettiler ve çoluk çocuk dağın tepesine çıkarak aman dilediler. Bundan sonra Avnik kalesine sığınmış olan Karakoyunlu padişahı Kara Yusuf'un kardeşi Mısır Hoca'yı takiple Avnik'e gelen Timur Avnik şehrini kolayca almasına rağmen, mancınıklarla döğdüğü halde Avnik kalesini ele geçiremedi. Ancak 45 gün sonra Ramazanın 17'sinde susuzluktan iyice bunalan Mısır Hoca Bey, oğlunu Timur'a göndererek başışlanmasını diledi. Ertesi günü kendisi de kaleden inerek teslim oldu¹⁶⁸. Bundan sonra Timur, Çıldır Atabekleri'nin merkezi Ahıska üzerine bir ordu gönderip, kendisi de Ağrı dağında avlanmış ve Kars'ta da bir şenlik yaptıktan sonra, Çıldır Bingölleri yaylağından Tiflis'e varmıştır. Timur'un bu sırada uğradığı yerler tam olarak bilinmemektedir.

Timur'un, 1395'teki Altınorda seferini fırsat bilen Kara Yusuf Avnik kalesini geri aldı. Altınorda Devletini ortadan kaldıran Timur, 1399 güzünde merkezi Semerkant'ta III. Batı seferine karar vererek, Horasan yoluyla Sultaniye'ye geldi. Oradan Tebriz Karabağları'na doğru yönelerek, Kür nehrini gemilerden köprü kurdurarak geçti. Karlar yağınca ordusuyla Karabağ'da kışladı. Bu sırada Gürcülerin Mecusilerden bir taifenin Berstgerd denilen yerde bulunduğunu haber verdiler. Bunun üzerine Timur, Emir Şeyh Nureddin'i ileri göndererek kendisi de ana ordu ile bunların arkasından harekete geçtiler. 5 günde onların kalelerinden 7 tanesini zapt etti. Oradan da Avnik'e döndü.

¹⁶⁸ Faruk Sümer, Kara Koyunlular, Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar, Ankara, 1967, s.44-45-46.

Timur, 1400 yılı yazında Pasin'lerden Osmanlı'ların Sivas şehrine giderek, orayı korkunç bir kıyımla ele geçirdi¹⁶⁹. Devamında Malatya, Antep ve Şam'ı da alarak Bağdat'ı yeniden ele geçirerek Tebriz üzerinden Karabağ'a geldi. Kışı burada geçirdi. Bu sırada İstanbul'u kuşatıp almak üzereyken Sivas felaketini duyan Yıldırım Bayezit, Bizans'ı sıkıştırmayı bırakarak Timur'la savaş hazırlığına başladı. Karakoyunlu Kara Yusuf da Celayir'li Sultan Ahmet'le Timur'un önünden kaçarak, Yıldırım'a sığınmışlardı. Timur Karabağ'a gelen Yıldırım'ın elçisine, Kara Yusuf'un öldürülmesini veya Osmanlı topraklarından sürülmesini söyledi. 1402 baharında da bu olmayacak işi bahane ederek Yıldırım'ın üzerine yürüdü. Kars-Erzurum yaylalarından geçti. Ankara Çubuk Ovası'nda¹⁷⁰ Yıldırım Bayezit'in ordularını mağlup ederek İzmir'e varıp, kışı Anadolu'da geçiren Timur, buraları soydurup ezdirdi¹⁷¹. 1403 baharında Gürcistan Bagratlı kralı VII. Giorgi, sözünde durmadığından Timur Gürcistan tarafına hareket etmeye karar verdi. Doğuya dönüşünde III. Defa olarak Kars arazisine eriştiği vakit, şehzadeleri ve emirleri topladı. Onlara hitaben : “ *Tanrı, yeryüzündeki milletlerin idaremiz altına girmesine bizi muvaffak kıldı. Âlem bizim şiddet ve kahrımızın eserlerini ördürğü gibi lutf ü merhametimizi de görsün.* ”, diye başlayan bir nutuk söyledi. Büyük oğlu Miranşah'ın oğlu Ebubekir'e Bağdat şehri ile Güney Doğu Anadolu ve bütün Irak ovasının hâkimiyetini verip onu Kars'tan uğurladı. Sonra da Gürcistan üzerine yürüdü¹⁷².

Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra, Karakoyunlu Kara Yusuf Şam'daki Kölemenli hapsinden kurtularak 1405 ağustosunda 2.defa olarak Karakoyunlu Devleti'nin başına geçmiştir. Hakkâri ve Van Gölü çevresinden başlayarak Eski Oğuz Elleri ile Azerbaycan ülkelerini Timurlulardan temizleyip kurtarmaya girişti. 1406 yılında Timurlulardan Ömer ve Ebubekir kardeşlerin birbirleriyle savaşması kara Yusuf'un işini kolaylaştırdı. Bunun devamında Pasinler merkezi Avnik kalesini ele geçiren Kara Yusuf, Timurluların Azerbaycan ve Irak hükümdarı Mirzanşah'ın oğlu Ebubekir Mirza'nın ordusunu Aras boyunda Nahçıvan yanında 14 Kasım 1406 günü bozguna uğratarak Tebriz'i de ele geçirmiştir. Devamında Azerbaycan'ı da ele geçiren Kara Yusuf, sınırlarını genişletmiştir¹⁷³. 1406'dan itibaren Tebriz, 63 yıl sonra Akkoyunlular'a geçinceye kadar Karakoyunlu Devleti'nin merkezi olmuş, Kars ili bölgesi de Anı vilayeti adıyla Revan ve Eleşkirt

¹⁶⁹ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.I, İstanbul, Türkiye Yayın Evi, 1971, S.125,127-128.

¹⁷⁰ Y. Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, C.I, S.82-83.

¹⁷¹ Nizameddin Şami, Zafer-name, Trc. Necati Lugal, Ankara, 1949, 146 vd; Çetin Varlık, “Karakoyunlular”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s. 451,452; M. Halil Yımanç, “Bayezid”, İslam Ansiklopedisi, C. XV, s. 383.

¹⁷² F. Kirzioğlu, Kars Tarihi, s.467-468-469, 471-472, 475.

¹⁷³ Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, C.I, S.364-365.

çevrelerini de içerisine almış olarak, Tebriz'e bağlı kalmıştır. Kars ilinin Kuzey ve Batı bölümleri ise, merkezi Ahıska olan Çıldır Atabekleri idaresinde kalmış ve zaman zaman Karakoyunluların eline geçmiştir. Sonradan iç kavgalarında Anı şehri bozulup yıkılınca vilayetin merkezi Revan olmuştur¹⁷⁴.

1406'dan sonra Karakoyunlular idaresine geçen Kars bölgesi, Karakoyunlu Cihan Şah ile Akkoyunlu Uzun Hasan arasındaki kanlı savaşlarda Anı, Kars, Avnik ve Erzurum şehirleri tamamen harab olmuştur¹⁷⁵. 1469'dan 1502'ye kadar Kars bölgesi Akkoyunluların elinde kaldı. Akkoyunlular yıkılınca bütün yukarı Aras boyuyla birlikte Kars ili de Şah İsmail'in eline geçti¹⁷⁶. Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak seferinde 1534 baharında Vezir-i azam İbrahim Paşa, Bingöllere gelince Pasin, Oltu ve Bayazıt ile birlikte Kars bölgesi de Türkmen beylerinin isteğiyle Osmanlı tabiiyetine geçti. Bu tarihten 93 felaketine kadar 344 yıl Kars, Osmanlı idaresinde kalmış, doğudaki en büyük kalemiz ve hareket üssümüz olmuştur¹⁷⁷. 1918'e kadar kırk yıl Rus işgalinde kalan Kars, 1918'de tekrar alınmış, altı ay sonra Mondros Mütarekesi gereği ordunun çekilmesi üzerine Kars kaderiyle baş başa bırakılmıştır. Ordunun desteğinden mahrum kalan Karslılar; Milli Şura Cenubi Garbi (Güney-Batı) Kafkas hükümetini kurarak mücadeleye devam etmişlerdir. 30 Ekim 1920'de Kazım Karabekir komutasındaki Türk Ordusu Kars'ı alarak şehri tekrar Türk topraklarına katmıştır¹⁷⁸.

¹⁷⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.484-485.

¹⁷⁵ İbn Battuta, Seyahatname, Trc. Şerif Paşa, C.II, İstanbul, 1335, s.328.

¹⁷⁶ Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu, Ankara, TTK, 1992, s.22; M. H. Ymanç, "Akkoyunlular", İslam Ansiklopedisi, C.I, s. 261; Çetin Varlık, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s.431.

¹⁷⁷ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, Türk Kültürü, s.347-348.

¹⁷⁸ Kars-Ardahan-Iğdır Tanıtım Albümü, s.12.

3. BÖLÜM

3.1. KARS ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİM MERKEZLERİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

İnsanoğlu, tarihin ilk devirlerinden bu yana yaşamlarını sürdürebilmek için genellikle dağ eteklerini, akarsu boylarını, ovaları ve önemli yol güzergâhlarını tercih etmişlerdir. Bu unsurlar, yerleşim alanlarının oluşturulmasında da etkili olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde de Kars çevresindeki yerleşim merkezleri, akarsuları ve ortaçağ'da kullanılan önemli yollar araştırılmıştır.

3.1.1. Anı

Anı, Kars'ın 45 km Doğusunda, Arpaçayı Vadisi yakınında, Ocaklı (Anı) köyü yanındadır. M.Ö bir kale şehri olarak kurulmuştur. Ününü ancak Orta Çağ'da duyurabilmiştir. X. Yüzyılda Ermeni krallığının başkenti olmuştur. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından Türklerin egemenliğine geçmiştir. 1319 yılında meydana gelen yer sarsıntısında iyice yıkılmıştır. 1878 ve 1917 yıllarındaki savaşlarda eski eserleri Ruslar yıkmışlardır. Anı bugün yıkık bir haldedir.

Kuzey de surlar, Batı da Bostanlılar Deresi ve Güney de Arpaçayı Anı için bir sınır durumundadır. Kuzey de Bostan Deresi ile Arpaçayı arasında uzanan surlarda Eğribucak (Oğrun), Satrançlı (Hıdırellez), Acemağılı (Mamahatun), Mığmığ (Tatarcık), Beg (Seki) ve Divin kapıları bulunmaktadır. Yazıtlı orta kapı yakınlarında modiflerle süslü ejderha burcu şivahane olarak kullanılmıştır. Bir XII. Yüzyıl eseridir. Hıdırellez kapısı ise mozaik işlemleriyle bir saray kapısına benzemektedir. Bostan Deresi yakınında işlemeli duvarlarıyla Saray Gogik (X. Yüzyıl) ve Gürcü kiliseleri görülmektedir. Ortada taç kapısı süslü olan Mastaba kervansarayı (XIII. yüzyıl), Polatoğlu Kilisesi (1030), sadece 8 kenarlı boz minaresiyle duvarları kalmış olan Menuçehr Camisi (1319) damındaki haç kaldırılarak camiye çevrilmiştir. 20 ağustos 1064 tarihinde Alparslan'ın ilk Cuma namazı kıldığı olduğu camii Fethiye Camisi'dir. Bu caminin yanında Mikdad pehlivan kümbeti ile yıkık halde basit sandukalı bir Selçuklu Mezarlığı bulunmaktadır. Doğu da hamam ve kiliseler vardır. Şehrin Güney Batı kenarında ve dik bir yarım kıyısında bulunan ortası kubbeli Muammeran Camisi ve iki renkli kesme taştan sekizgen gövdeli yüksek minaresi (1195), Güney'e doğru Asut Kilisesi, içinde birçok kilise bulunan iç kale, en güneyde 2 derenin birleştiği yerde Kız Kalesi yer almıştır. Bu eserlerin hepsinde Ermeni ve Selçuklu izleri bulunmaktadır¹⁷⁹. Şehrin tamamının surlarla çevrilmiş olmasına rağmen, asil istihkâm, şehrin daha zayıf olan kuzey tarafında yoğunlaşmıştır. Bunlar, Hükümdar Sımbat'ın hükümdarlığı (977-989) döneminden kalma çift surlardır.

¹⁷⁹ Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu, s.395.

Bundan evvel, şehir surları kentin en dar noktasından, Manuçeher Camii'den geçmekteydi ve bugünkü iç kaleden fazla büyük olmayan bir alanı çevreliyordu. Bu surlar, Hükümdar III. Aşot'un 961'de hükümdarlığının başkentini Kars'tan Anı'ya nakletmesiyle inşa edilmiştir. Anı o kadar çabuk gelişmiştir ki, kısa bir süre içinde daha uzun dış surlara ihtiyaç duyulmuştur.

Harabelerin surların ötesinde düzlüğe dağılması, bu yeni duvarların dahi nüfusun tamamını tutmak için yeterli bir alanı kaplamadığı kanaatini ileri sürmektedir¹⁸⁰. Kars'ın 45 km. batısında bulunan Anı, özellikle X. yüzyıl ve XII. Yüzyılları arasında çok sık el değiştirdi. Anı, Bagratlı Hükümdarlığının başkentiydi ve nüfusu 100.000 civarındaydı. Anı, İstanbul, Bağdat ve Kahire gibi dünya şehirleri kadar önemliydi. Hatta Anı, "1001 kiliseler şehri" olarak adlandırılıyordu. Manuçahr Şeddadi¹⁸¹ döneminde şehir yeniden şenlendi. Kiliseler korunduğu gibi yıkılanlar onarıldı. Camiler bu dönemde yapıldı. Hatta katoliklerin merkezi yeniden Anı olmuştur(1080)¹⁸².

İlk Anı Emirinin, Selçuklu koruyucuları hükümete başlarken, Ağustos 1064 günü yıkılan şehrin Dışkal'a Kapısının batı yanındaki burçları tamir ettirmekle işe başlamış olduğu görülmektedir.

Alparslan, ordusuyla Kars'a giderken Bagratlı Hükümdarı ona ziyafetler vererek tâbiliğini arzetmiştir. Hükümdar ve anası Kata Khatun'un dedesinin kardeşinin torunu Gagik-Abbas (1029-1064) Selçuklu ordusu İsfahan'a gidince, kendi krallık bölgesi Vanand ve Kagızman Deresi kesimlerini, Bizans Kayseri X. Konstantinos Dukas'a vermiştir. Bu yerlerin karşılığında Kayseri'den aldığı (Sivas güneyindeki "Uzunyayla"dan çıkan Seyhan ırmağı başı) Zamentav (şimdiki Samantı/Zamantı Suyu boyu/Pınarbaşı) bölgesine giderek oraya yerleşmişti.

Gagik'in yurduna da, Bizans hudud garnizonu yerleşmeğe başlamıştı¹⁸³. Mateos diyor ki: Sultan'ı yolcu ettikten "*az zaman sonra Gagik, Kars'tan çıkıp Roma Memleketi'ne gitti. İmparator Dukas, (1059-1067), Zamantı Suyu boyu/Pınarbaşı'nı ona verdi; Gagik, atalarının memleketini terkedip, zadeganiyle beraber oraya yerleşti*"(1064)¹⁸⁴. Kars'ta 35 yıl hâkim olan Kırıl Gagik-Abbas, çok yüksek bir din bilgisine sahipti. 1065'te İstanbul'da Kayserin

¹⁸⁰ Gündoğdu, "Anı Ören Yerindeki", s. 264.

¹⁸¹ M. Brosset, Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara, 2003, s. 291, dn 483.

¹⁸² Mateos, Vekayi-Nâme, s. 159.

¹⁸³ İbnü'l Esir, El Kamil fi't Tarihi, Cilt X, Çevirenler: Ahmet Ağırakça-Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986, s. 15; Mükrimin Halil **Yınanç**, Türkiye Tarihi **Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944, s. 59.

¹⁸⁴ Mateos, Vekayi-Nâme, s. 122; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi- Alp Arslan ve Zamanı, c.III, Ankara, 1992, s. 20.

huzurunda, Ortodoksluk akidelerini benimsemiyeceğini, bilginlerle münakaşa ederek açıkça söylemiş; önceden hazırlanıp imzalanmış bulunan, “*Ermeniler ile Romalılar’ın mezhepçe ittifakına dair*” yazıyı, Dukas’ın huzurunda yırtarak yere atmıştı¹⁸⁵. Bu son Kars Bagratlı Kırallının Kars’ta yazdırdığı minyatürlü bir İncil’i Şerif, Kudüs’te bulunmuş ve renkli minyatürü, neşredilmiştir. Bunda, “*Kıral Gagik ile Hanımı ve Kızları, Şark (İslam) kılığı (başında kaba - sarık, sırtınca arkalık/cübbe) giyinmiş ve Şark tarzında (bağdaş Kürrak) oturmuş vaziyette tasvir edilmiştir. O zamanlar, Sacoğulları Emirliğinden sonra Halifeler’e bağlı bulunmadığı halde, Kars’ın onların tesiri altında kalmış olduğu, (Anı – Bagraduni Kırallı I. Gagik’in Heykelinde ve onun babası II. Simbat ile onun da babası Aşod’un, Halbat Kilisesi duvarlarındaki yarım heykellerinden de anlaşıldığı gibi) açıkça Bellidir*”¹⁸⁶.

1072 yılında Selçuk Sultanı Alp Arslan, Anı şehrini XII. yüzyılın sonuna kadar İstikrarsızca idare edebilen Şeddadi sülalesine has/zeamet olarak verdi¹⁸⁷.

3.1.2. Ardahan

V.yüzyıldaki Arsaklılar ülkesi, Eski Oğuz Elleri coğrafyasında, şimdiki Göle (Küçük Ardahan), Ardahan (Büyük Ardahan) ve Hanak (Damal) ile birlikte üç bölgeyi içerisine alan Artahan (Ardahanlılar) sancağı adıyla 645 İslam fethinde de Araplar (Artahan) diye tanımışlardır. M.Ö 800-600 yılları arasında Van Gölü çevresindeki Asyanik (Turanlı) Urartuların (Güneş Tanrısı ARDINI) nın adıyla anılan tapınağın burada bulunmasında Ardahan Bölgesi böyle anılmıştır. Ardahan, daha sonra da yerli halk arasında Göle, Ardahan, Hanak bölgelerini içerisine alan yerin adı olup, merkez kasabaya Kala Ardahan/ Kara Ardahan denir¹⁸⁸.

Ardahan Kars’ın Kuzeyinde yer almaktadır. İklimi oldukça soğuk yüksekçe bir yaylada bulunmaktadır. Etrafında Şavşat Dağları, Kısır Dağları, Allahuekber, Yalnızçam, Ulgar Dağları, Uğuz Dağı, Ziyaret Dağı, Urama Dağı yer almaktadır. Oltu’ya, Batum’a, Artvin’e, Ahıska’ya, Hulo’ya, Kars’a açılan önemli geçitleri ve boğazları vardır.

Ardahan’daki en önemli akarsu Kür Nehri’dir. Kaynaklarını yaylanın ve kasabanın Batı’sından alır. Geniş bir bataklık meydana getirir. Ardahan kasabası ve kalesi de bu nehrin kıyısında kurulmuştur. Nehrin uzunluğu 1523 km’dir.

¹⁸⁵ Mateos, Vekayi-Nâme, s. 129.

¹⁸⁶ W. Barthold, “Kars”, İA, c. VI, s. 820; Hamza Gündoğdu, ‘*Kültürlerin Buluştuğu bir Ortaçağ şehri: Ani*’, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, ErzuDoğu Roma, 2006, s. 56-57.

¹⁸⁷ Brosset, Gürcistan, s. 288.

¹⁸⁸ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, Türk Kültürü, s.331.

Tarihi seyir içinde, Ardahan ve çevresi aynı isimle ‘*Ardahanlar*’ diye bilinmektedir. Batısında Erzurum civarındaki Gürce boğazı ve onu takip eden Uzun Vadi, Oltu Ardanoç boylarının yerlileri Taolar’dır. Orta Çağ’da ve Türk Devresinde Tav İli diye söylenmiştir. Ardahan’ın kuzeyi oldukça dağlıktır. Acara ismini taşımaktadır. Acara, Acere, Acaris Bölgesi, genelde dağlık dereleri bol, vadilerle kaplıdır. Osmanlı kaynaklarında Yukarı ve Aşşığı Acara yani Acara-i Ulya ve cara-ı Süfla diye tanımlanmaktadır. Ocaklık yolu ile yöneticileri belirlenmiştir. Şavşat, Harbe, Ardanoç, Ohtacı gibi yerler de Acara tarafında olup, Ardahan ile komşudur. Şavşat, Ocaklık yolu ile yerli yöneticilere verilmiştir. Bazen kaynaklarda Şavşadistan diye geçmektedir. Dağlık ve sarp yerlerdir. Dere kenarında sarpça bir kale eteğinde kurulmuştur. Sancak beyleri burada otururdu¹⁸⁹.

3.1.3. Aralık

Ağrı Dağı’nın kuzey doğusunda ve Aras Nehri’nin sağında bulunan bu yeni ilçenin adı, Aras ile Aras’a ilkbaharda karışan dere suyunun arasında bulunmasından dolayı verilmiştir. Şöregel’den geçen Arpaçayı’na sağdan karışan su arasında kalan köye de bunun gibi Aralık denilmiştir¹⁹⁰.

3.1.4. Arpaçay

Arpaçay/Zarşat: Kars Çayı, Kars’ta Kaleboğazı ve Dereiçi’ni geçtikten sonra Aynalı köyünden Doğu da Karaorgan Köyü altında Koç Köyü suyunu alıncaya kadar Kars Çayı boyunda ve bu çaya soldan karışan sular üzerindeki köyler bölgesidir. Kars’ın Susuz/Cılavuz ve Arpaçay’ın Merkez (Zarşat) Nahiyelerinden ibarettir. Çok dalgalı bir yayla olan Zarşat’ın Batı kesimine ‘*Küçük Zarşat*’, Doğusuna ‘*Büyük Zarşat*’ denir. Küçük Zarşat’ın eski idare yeri Cılavuz/Susuz, Büyük Zarşat’ın da Zarşat’tır¹⁹¹. Arpaçayı adı, Tanrı Dağlar, batısında Issığ Gölü çevresinde (Arpasuyu) bölgesinden gelme, (Arpalu) adı Türk boylarından kalmadır. XVI. Yüzyıl Osmanlı sayım defterlerinde Arpaçayı suyu ile bunun kaynağı olan Arpa Gölü çevresine (Arpalu) denmesi de bu yüzdendir. Yöre halkı koyunculuk yapar. Buğday yetiştiremediklerinden Arpaçayı boylarında ve Akbaba kesiminde Arpa ekilir. Arpalu diye anılan Türk boyundan hatıra kalan Arpaçayı adı 1927’de devlet tarafından Arpaçay’a çevrilmiştir¹⁹². 1829’dan sonra Gümrü Köyü’nün ‘*Aleksandropol*’ adıyla müstahkem şehir olarak kuruluşunda kereste ve yakacak için ormanları kesilip bitirildikten

¹⁸⁹ Enver Konukçu, Ardahan Tarihi, Ankara, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 1999, s.15.

¹⁹⁰ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ‘*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*’, Türk Kültürü, s.331.

¹⁹¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.6.

¹⁹² İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ‘*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*’, Türk Kültürü, s.331.

sonra bir asırdan fazladır çıplak kalan Zarşat yaylası, tahıl ekimine ve hayvancılığa çok elverişlidir.

3.1.5. Çıldır

Çıldır, buradaki göl çevresini kaplayan bölgenin adıdır. Merkezi, gölün kuzeybatısındaki Zurzuna kasabasıdır. 764 yılında Kafkasların kuzeyinden gelen Kazar/Karapapak akınları sırasında ‘‘Çeld’’ olan bu bölgenin adı sonraki kaynaklarda ‘‘Çıldır’’ diye anılıyor. Aras güneyinde 1514’de savaş yeri olan Çaldıran, Kağızman güneyinde Çaldıran ve Van Gölü, Kuzeydoğusunda da Çaldıran diye anılan bölgenin adı. Sonundaki çokluk bildiren ‘‘an’’ ekinden ayrılan ‘‘Çaldır’’ ile Kars Çıldır’ın eski adı ‘‘Çaldır’’ ın bir olduğu ve bu addaki bir oymaktan kaldığı sanılıyor. Hanak ile Posof arasındaki bir köyün ‘‘Çıldır Yurdu’’ adıyla anılması, bu adın etnik anlamı olduğunu gösterir¹⁹³.

Eskiden Çıldır’a ait olan ve Köroğlu Dağı’na kadar uzanan Karsak düzü, 1829 Edirne Anlaşmasıyla sınırlarımız dışında bırakılmıştır. İlk ve Orta Çağ’da bölge Cavak sancağından sayılıp merkezi Akalkalak/Çıldır Ağcakalası idi. Osmanlı fethinden önce ve sonra merkezi Yenikale’de denilen Rabat, 1829’dan beri de Zurzuna Köyü’dür. Çıplak olan Çıldır yaylası, 2100-1800 metre yüksekliğinde ve hayvancılığa çok elverişlidir. Kuzey deki suları Çıldır Karasuyu ile sağdan Kür Nehri’ne birleşir. Güney’deki suları da Çıldır Gölü ayağı olan Taş Başı Telek Suyu ile Zarşat/Arpaçay’ına karışıp sonunda Kars Çayıyla birleşir¹⁹⁴.

3.1.6. Digor

İlçe merkezi olan eski bir köyün adıdır. Muhtemelen Posof’un bugün ki merkezi (Duğur) ile ilgilidir. Eskiden Arpaçayı’nın aşağı kesimin sağına ve soluna Ağca Kala denirdi. Bu yüzden, 1591 Osmanlı defterinde de, şimdiki Digor ilçesi, (Ağca Kala) nın batı bölümü olarak geçiyor. Hıristiyan yerli kaynaklarında, Digor Köyünde güneyindeki sırta bulunan eski kilise ‘‘Tekor’’ diye anılıyor. Köyün adı da bundan gelmiş olabilir¹⁹⁵.

3.1.7. Göle

Kür Irmağı kaynaklarının çıktığı, Küçük Ardahan da denilen yüksek yaylaya Büyük Göle ve Ardahan’a bağlanan Hoçuvan bucağına Küçük Göle denir. 1014 yılında burası Kol Göl diye anılıyordu. Allahuekber, Top Yolu ve Kısır Dağlarından gelen ilkbahardaki kar suları Türkeşen boğazından geçmeden Okan bucağına düşen düzlükteki çayırarda göl gibi

¹⁹³ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu , ‘‘Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları’’, Türk Kültürü, s.331.

¹⁹⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.5.

¹⁹⁵ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ‘‘Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları’’, Türk Kültürü, s.332.

biriktiğinden, Eski Oğuzlar Çağından beri Kol/Kola/Köle ve XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetinden bu yana da Göle hep bölge adı olmuştur¹⁹⁶.

Şimdiki Göle kazasıyla 1937’de Göle’den alınıp Ardahan’a bağlanan Koçuvan bir nahiyesi bölgesidir. Merkezi Hasköy olan Hoçuvan suyu bölgesi ‘‘Küçük Göle’’ ve şimdiki Göle kazası da ‘‘ Büyük Göle ‘‘ sayılır. Osmanlı tarih ve arşiv kaynaklarında ‘‘ Ardahan Küçük ‘‘ ve ‘‘Ardahan-ı Sağır’’ diye de anılan bütün Göle yaylası hayvancılığa ve bilhassa halkın ‘‘Morik’’ dediği ‘‘Doğu Kırmızı’’ sığırlarının yetişmesine çok elverişlidir. İlk ve Orta Çağ’da ‘‘Kola’’, ‘‘Kolaver’’ adlarıyla da tanınan Göle Bölgesinin ortalama yüksekliği 2300-2100 metredir. Göle düzünün yüzölçümü ise 150 kilometre karedir. Gür Sarıçam Ormanlarının Batı ve Güneyini çevirdiği Büyük Göle’nin merkezi, öteden beri Merdinik kasabasıdır¹⁹⁷.

3.1.8. Kağızman

Aras Nehri boyunca Aladağ güneyindeki Kağızman Demir Kapısı ile Tuzluca sınırındaki Boğan Deresi arasında ve Kötek suyu boyundaki yerlerin adı halk diliyle Kağızman Deresidir. Demir Kapı boğazından doğuda çok dar, uzun ve korkunç Boğan boğazına değin Aras boyu ile kuzeyde Norpet geçidine varınca Kötek/Bayramsuyu boyunu içerisine alan ve güney ile kuzeydeki 3000 metreyi aşan dağlar arasında 1200 metreye kadar inen derin vadi boylarından ibarettir. Batısında Kayatuzu Dağları bulunan Kağızman kasabası, öteden beri bu bölgenin merkezidir. Akkoyunlular çağında buraya Kızıl Dere denilmesinin sebebi, Kars düzünün güneyinde bulunmasındandır. Selçuklulardan önce ve 1225 yılında bile yerli Hıristiyan kaynaklarınca da Kağzovan adı verilen bu bölge, çok iyi meyve yetiştirmektedir. Bugün kuruyemiş ve kurutulmuş elma, armut, anlamındaki ‘‘Kag’’ çocuk dilindeki yemiş (meyve) anlamında kullanılan ‘‘Gafa’’ sözü ile Şenlik/Meskun yer anlamındaki ‘‘Van’’dan bozma ‘‘Man’’ ekinden yapılmış bir addir¹⁹⁸. Ekine elverişli olmayan, yer yer ormanlık ve güneyinde çok sarp dere boyları bulunan Kağızman deresi, koyunculuk ile bilhassa meyve ve sebze yetiştirmeye çok elverişlidir. Bu bakımdan eskiden beri Kars’ın meyve bahçesi sayılır. Bağ evlerinin seyrek oluşundan Kars şehrinin üç katı kadar yer kaplayan, Kağızman’ın eski beylik merkezi Toprak Kale Mahallesi idi¹⁹⁹.

¹⁹⁶ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ‘‘Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları’’, Türk Kültürü, s.332.

¹⁹⁷ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.5.

¹⁹⁸ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, ‘‘Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları’’, Türk Kültürü, s.332.

¹⁹⁹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.7.

3.1.9. Posof

Posof, Ulgar Dağı ile Meşe Ardahan'dan ayrılır. Bu dağın kuzeyinden Cancak ve doğusundan gelen Mere sularının sınır üzerinde Caksu (eski Cak) kasabası önünde birleşmesinden sonra Posof Çayı adıyla ve aşağıda Khertüs Badele suyunu aldıktan sonra Aral Köyü altında, batıdan gelen Kobliyan Çayı ile birleşerek Ahıska Çayını teşkil eden suyun üzerindeki ormanlık bir çatal dere boyudur. 1829 sınır belirlenmesinde Posof Çayının doğusundaki köyler, sınırın öbür tarafında bırakılmıştır. Zendar Köyüne kadar bu çatal derenin güneyine “*Yukarı Posof*” ve kuzeyine de “*Aşağı Posof*” veya “*Gokhacur*” denilmiştir. Ortaçağ'da Posof'un yukarısına Kol ve aşağısına da Cak kasabaları ilbeğlerinin merkezi idi. 1578'de Osmanlı /Anadolu Birliği'ne katılmasından 1828 yılına kadar merkezi Mere Kalesi olmuştur. Daha sonra 70 yıl kadar da merkezi Rabat Mahallesiyle Dugur olmuştur. 1878'den sonraki Çarlık esaretinde Caksu, 1921'den itibaren ise Dugur Posof'un idare merkezi olmuştur²⁰⁰. 1928'deki harf inkılâbından sonra, resmen “*Posof*” denilen ve halkın “*Poskov/Poskhov*” dediği yer, Ulgar Dağı ile çatallaşan ormanlık dereler bölgesidir. Burası sebze ve meyveciliğe elverişlidir²⁰¹.

3.1.10. Sarıkamış

Sarıkamış, Kars iline bağlı bir ilçe merkezi olup denizden yüksekliği 2092 metre yüzölçümü 1950,72 kilometrekaredir.

Bu ilçe Kafkaslardan Erzurum yaylasına doğru Gümrü (Leninakan)-Kars-Erzurum ana hareket eksenini üzerinde bulunmakta ve bu eksenin dar boğazlar kesiminin kilidi durumundadır. İlçenin kuzeyini Selim, doğusunu Kağızman , güneyini Ağrı ve Eleşkirt, batısını da Erzurum ili toprakları çevreler. Yöredeki başlıca engebeler arasında bulunan Kabak Dağı, Kop Dağı ve Allahuekber Dağı bölgenin önemli dağ silsilesini oluşturur. Batıda çember Dağı, Soğanlı Dağı, Çamurlu Dağı, Handere güneyinde Süphan Dağı, Sarıkamış güneyinde Çıplak Dağ, Köse Dağı ve doğuda Balıklı Dağı ile bu blokun güneyinde Aladağ, yöredeki diğer engebelerdir.

Yöredeki önemli dağlar ve silsilelerle çevrili olan Sarıkamış ilçesi, Turnagöl (Turnatepe) ve güneyindeki Çıplak Dağ yamaçlarında genişçe bir alana kurulmuştur. Yörede görülen akarsulardan Aras Nehri, bölge topraklarını güneyden çevreler. Çamurlu Dağ ve Çıplak Dağ yamaçlarından çıkan sularla beslenen Sarıkamış Çayı, Çatak Köyü önlerinde Kızılçubuk Deresi ile birleştikten sonra, Selim ilçesi yakınlarında kuzeyden gelen Kekeç Çayını da alarak

²⁰⁰ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.4.

²⁰¹ İ. Kayabalı-C. Arslanoğlu, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, Türk Kültürü, s.332-333.

‘‘Kars ayı’’ adını alır. Bölgede dikkat çeken gller ise Asboğa ve Turna Glleridir. Sarıkamış 44.311 hektarlık bir orman alanına sahip olup, orman saf sarıçam korusundan oluşmuştur. Sarıkamış ve evre köylerde sık rastlanan zengin kurşun yataklarından başka yapı taşı olarak kullanılmaya elverişli pomzalı bazalt taşı ve briket yapımında kullanılan pomza taşları bol miktarda bulunur. Bölge, opsidyen bakımından oldukça zengindir²⁰².

Sarıkamış aynı zamanda önemli yol gzerghları üzerinde bulunmaktadır. Anadolu’nun doğuya açılan iki yol ağzından biri Malatya-Elazığ-Muş-Van gzerghını takip eden yoldur. Diğeri ise Erzincan-Erzurum-Pasinler yoludur. Horasanda ikiye ayrılan yolun bir kolu Eleşkirt-Ağrı-Doğu Beyazıt yönüne giderken, diğer kolda Sarıkamış zerinden Kars’a gitmektedir. Bu kol, Sarıkamış’a varmadan, Karakurt boğazında sağa kıvrılarak Kağızman ve Tuzluca’dan sonra zengin Iğdır ovasına inen 2. Bir kola daha ayrılır. Bu ikinci kol Culfa-Tebriiz-Tahran yolu ile İran ilerine kadar uzanır. Sarıkamış’tan Kars’a uzanan Kars-Erzurum yolu ise şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Anadolu’yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan’dan sonra Aras ırmağının sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt boğazına ulaşan yol, am ormanlarının arasından Sarıkamış’a varır. Urartu yazıtlarında bu bölgeye ‘‘Geçit lkeleri’’ adı verilir. Urartular başta olmak üzere bölgeye çeşitli nedenlerle yapılan akınların ve glerin en önemli güzergâhıdır. Kars-Erzurum yolu, Kars’tan sonra Türkiye topraklarından çıkararak Gümrü yolu ile Tiflis’e ulaşır. Bölgenin önemli ulaşım yollarından biri de, bölgeyi oruh Havzası’na bağlayan Sarıkamış-Gaziler Yoludur²⁰³.

3.1.11. Micingert Kalesi

Sarıkamış’ın İnkaya Köyünde bulunan kalenin Sarıkamış’a uzaklığı 22 km. dir. Kale, Aşağı Pasin olarak adlandırılan bölgede sarp bir kaya kütlesi üzerine kurulmuştur. Doğal yolların yakınında bulunan kale, dikdörtgene yakın bir plan vermektedir. Kalenin girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Ortaçağda, Saltuklular döneminde yoğun olarak kullanılmış olduğu tamir kitabesinden anlaşılmaktadır.

Köyde bulunan kaya şapelleri ise bölgeye milattan sonra 949’yılına kadar egemen olan Bizans döneminde yapılmış olmalıdır. Ayrıca kalenin gneydoğusun da yine Saltuklular’dan kalma XII. Yüzyıl zellikleri taşıyan bir türbe de bulunmaktadır. Kalenin içerisinde ana kayaya oyularak yapılan sarnıç batı sur duvarının ortasına yakın bir kısımda yer almaktadır. Dikdörtgen bir yapıya sahip olan sarnıç ana kayaya oyulmuştur. Micingert Kalesinin gerek sarnıçları ve gerekse bölgedeki diğer Urartu kaleleriyle benzer özellikler göstermesi bu

²⁰² Hamza Gündoğdu ve Diğerleri, Sarıkamış ve çevresindeki Tarihi Kalıntılar, Erzurum, 1999, s.3; Alpaslan Ceylan, Sarıkamış, Erzurum, 2001 s. 16-17-18.

²⁰³ Alpaslan Ceylan, Sarıkamış, Erzurum, 2001 s.20-21

kalenin de Urartu kalelerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Ancak, özellikle orta çağda Bizans ve daha sonra Türkler tarafından uzun yıllar kullanılmış olması ve tamir görmesi kalelerdeki Urartu izlerini silmiştir²⁰⁴.

Horasan'dan sonra Aras vadisinden sola ayrılan bir kol Masucu, İslamsor (Taşlıgüney), Saad'dan geçip Micingert'e açılır. Bu tabii geçit Sıpkaç (Surp-Haç/Suphan 2900 m) Dağı kıyısından bir vadiyle Millidüz/Meyillidüz'ü aşır tabii olarak kuzey batıya doğru bir koldan Zivin; öteki doğu ve kuzey doğuya olan kollarla da Köroğlu ve Bardız kalelerine açılır. Bu tanımla Aras boyundan gelen vadiler Micingert'te düğümlenip, buradan da tabii olarak diğer önemli kalelere açılır. Bu konumu ile Micingert, haklı bir öneme sahip olmuştur. Asıl şöhreti de bu sebeptedir.

Micingert Kalesi, bulunduğu yörenin en müstahkem ve büyük kalesidir. Mazisi çok eskiye dayanmaktadır. Hem Gürcüler hem de Bizanslılar bu kaleye çok önem vermişlerdir. Erzurum ve Kars arasında oldukça arızalı, dağlık, kayalık mntıkayı ihtiva etmekte olan Soğanlı Dağlarında (2900 m) Micingert'in yeri bu bakımdan çok iyi seçilmiştir. İsmi menşei hakkında bilgiler azdır. Eski İran destanındaki Bijen isimli kahramandan adını almış olabileceği düşünülmektedir. Bu 'B', 'M' değişmesinden kaynaklanmaktadır.

1202 Temmuzundaki Selçuklu-Gürcü savaşını anlatan eserlerde Kale, "Becengert" olarak da anılır.

Malazgirt Zaferi'ni mütakiben Sultan Alparslan, Malazgirt'te yararlığı görülen büyük il beylerine Anadoluyu yer yer paylaştırıp, buralardaki kalelerin fethi ile de her Emir'in kendi bölgesinde birer hükümet kurarak Selçuklulara bağlı kalıp yaşamalarına müsaade etmiştir. Sultan Alparslan, Türkçe adı Saltuk olduğundan veya sonradan çok meşhur olan torunu Saltuk'dan dolayı sülalesine 'Salduk/Saltuk-Oğulları' veya 'Saltuklular' denilen Ebu'l Kasım'a konumuz olan Micingert Kalesindeki kitabeye göre 'Ebi'l Kasım' ünvanını vermiştir. Selçuklu Hükümdarı Sultan Alparslan, Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgelerini de Ebu'l Kasım'a vermiştir. Böylece Ebu'l Kasım/ Ebi'l Kasım Bey (1701-1104/1105) adı geçen yerleri, hükümet altına almıştır. Bu sülaleden 3. Emir olan "Melik" ünvanlı İzzettin Saltuk (1145-1174) tan itibaren, çeşitli tarihi kaynaklardan bunların Kars'ta, Micingert'te ve Bardırz'da kale tamir ettirdiklerini kitabelerden öğrenmekteyiz²⁰⁵.

²⁰⁴ Alpaslan Ceylan, Sarıkamış, Erzurum, 2001 s.62-63; O. Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu, s.395.

²⁰⁵ Gürsoy Solmaz, Orta Çağda Erzurum-Kars Kaleleri, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 55-56.

3.1.12. Sürmeli Çukuru

Tuzluca (Kulp) kazası merkez nahiyesiyle bütün Iğdır kazasını içerisine alan ve Ağrı Dağlarının Kuzey eteğinde Aras boyunca uzayan çöküntü ovasından ibaret olan bu bölge, Batıda Kiti Köyünden Doğuda Karasu-Aras kavşağına kadar alüvyonludur. Aras'ın sağında ve 2105 kilometre kare genişliğindeki bölümü bizim sınırlarımızdadır. Bütün Doğu Anadolu'nun en geniş ve ılık ovası sayılır. Bu ova, 1000- 700 metre yüksekliğindedir. Sürmeli Çukuru'nun Aras'ın solunda bulunan ve ‘ ‘*Serdarabad-Ovası* ‘ ‘ diye de anılan kuzey bölümü, Ermenistan'ın merkezi Revan bölgesinde kalmıştır. Kuzeyden Elegez (494 m) Dağı gibi çok iri gövdeli yüksek dağla kuzey rüzgârlarına karşı korunan bu Kulp/Tuzluca-Iğdır Ovası, pamuk ile pirinç, Hint yağı, nebati ve üzüm başta olmak üzere her çeşit ziraate elverişli son derece bereketli bir bölgedir. Eski çağdan beri bu bölgenin merkezi, Urartular Çağından kaldığı anlaşılan Armavir/Surp-Mari/Surmari/Sürmelü adlarıyla tarihlerde anılmıştır. ‘ ‘*Kitab-i Dede Korkud*’ ’ da da Eski Oğuzlar/Arsaklılar'ın kışlak payitahtı olarak ‘ ‘*Sürmelü*’ ’ diye geçer. Sürmeli, şimdi Aras'ın sağ kıyısındaki iri kesme taşlı ulu yıkıntıları ‘ ‘*Karakala(k)*’ ’ veya – adaşlarından ayırt edilmek için – ‘ ‘Iğdır Karakalası’ ’ denilen büyük şehirdir. İlk Osmanlı tarihlerinde Ertuğrul Gazi idaresindeki buralarda kışlayan Kayılar'ın Söğüd'e gelmeden önceki yaşayışından bahsedilirken ‘ ‘*Sürmelü Çukuru*’ ’ diye gösterilen bu ova, öteden beri yerlileriyle çevresindeki Türkler tarafından bu adla anılmaktadır. 1228'den beri doğu bölümünün merkezi Iğdır (rakımı 875 m.) ve batı bölümünün merkezi Kulp (1934'den beri adı; Tuzluca) kasabalarıdır²⁰⁶.

Sürmeli Çukuru'nun merkezi olan Iğdır, tarihimizde önce bir şahıs ve boy adı olarak ortaya çıkan kelime, çeşitli eserlerde Iğdır, İğdir, İğdir şekillerinde yazılmaktadır. Bu gün daha çok bir şehrimizin ve birçok köyün adı olarak tanınan bu kelime, tarihi yönüyle ve öncelikle, Türk milletinin büyük kolunu teşkil eden 24 Oğuz boyundan birinin adıdır. Bu ad da, efsanevi Türk Hakanı Oğuz Han'ın altı oğlundan Deniz Han'ın oğlu Iğdır'ın adından gelmektedir. Dolayısıyla Oğuz Han'ın torunu Iğdır'dan türeyip gelen boya onun adı verilmiştir. Iğdır; büyüklük/ululuk, İgit/İğit/yiğit manasına gelmektedir²⁰⁷.

Oğuz boy ve oymakları çeşitli zamanlarda Azerbaycan ve Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Osmanlılar döneminde, Akdeniz bölgesinin çeşitli yerlerinde ve Erzurum

²⁰⁶ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 7-8.

²⁰⁷ Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi, (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), c.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 350-351; Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, c.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2. Bas.), 1987, s. 242-243; Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992, s. 356,358; Hasan Geyikoğlu, Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd-Çukuru, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998, s. 30.

ilinin Kelkit kazasında Iğdır/Iğdır, Iğdırlı/Iğdırlü adını taşıyan Türkmen cemaat ve oymaklarının varlığı arşiv belgelerinde kayıtlıdır²⁰⁸.

3.1.13. Şöregel

Şöregel'in adının ortaya çıkışında çeşitli iddialar mevcuttur. Alanların bir kolu olan Sıraklar, I. Tiridat tarafından Arpaçay boylarına yerleştirildiler. Bu yüzden Kırzioğlu Kars-Arpaçay'ı boyuna Sırak denildiğini belirtiyor²⁰⁹. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden beri Kars'ın doğusundaki bereketli ova Osmanlı metinlerinde Şurag-El ve Şüreg-El diye geçmektedir²¹⁰.

Revanlılar, Gümrü ile Yahnı dağları arasına Şörög-El, Karşılılar da Şüreg-El demektedirler. Dede Korkut'ta İç-Oğuz ortasındaki bu sancak, şimdi Arpaçayı sağında kalesi ve kilise harabeleriyle ıssızlaşan ve son yıllarda yanında aynı adla bir köy kurulan Baş Şöregel kasabasının eski adı Şırakavan (Anı'nın merkez şehir olduğu bölgedir) Şırokavan Ucu adıyla işaret edilmiştir²¹¹.

Evliya Çelebi ünlü Seyahatnâmesinde “*Şehr-i azim imiş. Hâlâ ol kadar imâr değildir. Sultanlıktır, bir nökere mâliktir.*” dediği yer Şehr-i Şurakil'dir²¹². Belazuri Fütuhu'l-Buldan isimli eserinde III. İrminiyye diye tanımladığı bölümde Sırectayr isimini kullanmaktadır²¹³.

Şöregel, batıda Yahniler ve Koç Köyü suyu ile doğuda Arpaçayı ve sınıra varınca, güneyde Alacadağ ile Mağazbert Deresine kadar yayılan ve suları sağdan Arpaçayı'nda toplanan dalgalı yayla bölgesidir. Kuzeyde Kızıлтаş Köyünden yukarıda kalan dağlık yerler, Akbaba adıyla ayrı bir bölge sayılır. Kars ilinde kalan “*Şöregel*” bölgesi, “*Batı Şöregel*” olup, Arpaçayı sonundaki Gümrü bölgesini de içerisine alıp, güneyde Buğutu ve doğuda Elegez ile Kolkat Dağlarına kadar uzanan suları Arpaçayı'nda toplanan “*Doğu Şöregel*”, sınırın öbür tarafında kalmıştır. Halk arasında, Kars Çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçayı boyuna “*Yukarı Şöregel*” ve bu kavşaktan güneyine de “*Aşağı Şöregel*” denilmektedir. İlk Çağda Şöregel'in merkezi, “*Kitab-i Dede Korkud*” da “*Şırok Avan*” ve tarih kaynaklarında

²⁰⁸ F. Sümer, Oğuzlar, s. 356,358; Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1979, s. 428.

²⁰⁹ Kırzioğlu, Kars, s.154.

²¹⁰ Kırzioğlu, Kars, s.154.

²¹¹ Kırzioğlu, Kars, s.154: Mehmet Özmenli, Ortaçağ'da Şöregel(Şırak)'in Tarihi, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora tezi, 1998, s.30.

²¹² Evliya Çelebi, Seyahâtname, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YapıKredi Yayınları, İstanbul, 2005, c. 2,s.141.

²¹³ Belazuri, Fütûhu'l-Buldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, Kültür Bakanlığı, s. 278.

‘‘Şirak Avan’’ diye anılan Arpaçayı’n sağ kıyısındaki Baş Şöregel Kalesi idi. Orta Çağda yine bu kasaba, ‘‘Erasg-Avorg/Araskavor’’ diye tanınan Arasoğlu ve 961 yılından XV. Asır ortalarına kadar Anı şehri merkez olmuştur. Osmanlı çağında yine Baş Şöregel ve 1830-1877 arasında Ergine Kalesi, bundan sonra 1927 yılına kadar Kızılçakçak Şöregel’in merkezi olmuştur. 1927’de Şöregel ve Zarşat kazaları Arpaçay adı ile birleştirilince, Şöregel bölgesi Başgedik ve Kızılçakçak nahiyelerine bölünmüştür. 1800-1500 m. yüksekliğindeki bu çıplak bölge, hayvancılığa ve daha çok tahıl ekimine el verişli olup, tarihte de ‘‘Buğday Ambarı’’ diye tanınmıştır²¹⁴.

3.2. KARS VE ÇEVRESİNDEKİ AKARSULAR

Kars’ta 1920’de alınarak Erzurum’a bağlanan Oltu ve daha sonra ayrılan Bardız bölgeleri gibi Çoruh havzasındaki yerlerden başka, ilin bütün suları Kür ve Aras Irmakları vasıtasıyla Hazar Denizine karışır.

3.2.1. Kür Irmağı

Kür Irmağı, Topyolu Dağlarından Bakar Dağ, Kabak Tepe ve Boğa Tepeden çıkan üç su ile Allahuekber’den gelen Khımıskar-suyunun birleşmesiyle oluşur. Göle Düzü’nde Göle Suyu adıyla anılan ırmak, ilkbaharda çevresine genişçe yayılarak gölü andırmaktadır. Daha sonra, Büyük Kharziyan Köyünden gelen 5. Kaynak kolunu da sağdan aldıktan sonra Türkeşen Boğazında Göle’yi aşar. 15 km kadar süren bu boğaz vadiden geçtikten sonra Düz Ardahan’a geçer. Sağdan Hoçuvan ve soldan Meşe Ardahan sularını alıp büyüyerek Vel Köyü altında Çukur Vadi’ye girinceye kadar Ardahan Çayı adıyla anılır. Adı geçen derin yatağa girdikten sonra Kür ve Kür Irmağı adını alarak, Kertene Köy altından itibaren başlayıp soldan Kerzemet suyunu alıncaya kadar, üzerinden devlet sınırı geçer. Ve denize varıncaya değin hep Kür diye tanınır. Posof Çayı da Koblıyan suyu ile birleşip Ahıska’dan geçtikten sonra, soldan Kür’e karışır. Kür’ün Kars ilindeki uzunluğu 165 km’dir²¹⁵.

Kür, birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Ancak, eski eserler gereği gibi incelenmiş değildir. Balığı çoktur. Küri denilen siyah havyarı meşhurdur. Yukarı bölgelerinde ise alabalık çok miktarda bulunmaktadır. Yakubi, Kür’e El-kebir ismini vermekte ve Erzurum/Kalikala Dağlarından başlatmakta ise de bu doğru değildir. Bölge ahalisi akarsuya Kür adını vermiştir. Bu ad Türkçe’dir ve bol anlamına gelmektedir. Kür Han, Kür Boğa örnekleri verilebilir²¹⁶.

²¹⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.6.

²¹⁵ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.8; Genel Kurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), Doğu Anadolu Coğrafyası, Ankara, Genel Kurmay Maatbası, 1938, s.87.

²¹⁶ Enver Konukçu, Ardahan Tarihi, Ankara, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 1999, s.15.

3.2.2. Kars ayı

Allahuekber sıra Dağlarının Soğanlı Dağ kolundaki Yayı ve Kırkpınar yaylarından kaynağını alır ve Sarıkamış suyu ile Kızılçubuk suyu atak Köyü önünde birleştikten sonra Selim altında, en uzununu Mırkhel'den gelen dereleri de alarak Kars ayı adı ile anılır. Yol boyunca ufak dereleri de alarak, Kireçhane Boğazından Kars'a girer. İlkbahar ile gür yağmurlu zamanlarda, şehrin doğusundaki Sütcula Düzü'nden gelen Darboğaz suyunu şehrin ortasındaki iki arktan alarak Taşköprü'den itibaren 8 km kadar süren Kale Boğazı ve Dereiçi boğazından geçer. Bundan sonra Kars ayı soldan Berdik Deresi ile Cılavuz suyunu da alır. Ve Keçebörk/ Ağcalar Köyü altında yeniden derin boğaza girer. Karaorgan Köyü altında Zarşat suyu ile Koç Köyü suyunu soldan aldıktan sonra Şahnalar Köyü altında üçüncü boğazdan (Çamışlı Boğazı) geçerek Ergine'ye uğrayıp güney doğuya dönerek, Şöregel'den Ardahan'ın altında Arpaçayı'na kavuşur. Soğanlı Dağ'dan buraya kadar ki boyu 159 km bulur. Eskiden Kars ayı ile bununla birleştikten sonraki Arpaçayı'nın kaynak eserlerde geçen "Akhuryan/Akhuriyan" ırmağı adının, Kars/Taht Düzü merkezi sayılan ve zamanımızdan 2850 yıl önceleri Urartu çivi yazılı kitabelerinde anılıp henüz yeri tam olarak bilinmeyen "Akhuriani" şehrinde kaldığı, tespit edilmiştir²¹⁷.

3.2.3. Arpaçayı

Arpaçayı, öteden beri Kars'a bağılyken 1921'de sınırın öbür tarafında bırakılan Akbaba nahiyesinde ve ıldır Gölü doğusundaki Bingöller'den çıkan Kozu ile Kızılkilise sularının beslediği Arapgölü'nden doğar. Devamında soldan 3 küçük kol aldıktan sonra güneye dönerek "Kitab-i Dede Korkud"da anılan Cızıgların güneyinden gelen suyu da alıp Gümrü'nün 4 km kadar batısından geçer. Elegez'den gelen suların birleştiği Karakilise ayı'nı soldan alarak büyüdükten sonra, Baş Şöregel altında Kars ayı ile birleşir. Bundan sonra Aşağı Şöregel'de derin yataktan akarak meşhur Anı Şehrini güney doğu ve güneyinden çevirerek, Digor'dan gelen Karabağ suyunu da sağdan alıp Tekelti Dağı önünde Aras'a katılır. Arpaçayı'nın boyu 136 km'dir²¹⁸.

3.2.4. Aras

Ebu Bekr-i Tihrani Aras için şunları söylüyor; " Bu yaylakta Erzurum ve Pasin arasında Deve Boynu dedikleri Alacadağ'a bağlanan bir boyun vardır. Alacadağ uzunluk ve en bakımından 2 persaktan fazla değildir. Üç denize dökülen büyük bir Irmağın kaynağı ve

²¹⁷ F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.9.

²¹⁸ F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.9.

çıkıldığı yerdir. Bunlardan birincisi Aras Nehri, bu dağın doğu tarafından doğarak Pasin ve Sürmeliden geçip Hazar Denizine dökülür”²¹⁹.

Erzurum’un güneyindeki Bingöller’den kaynağını alan ırmak, Yukarı Pasin’de sağdan ve soldan birçok dereleri alarak Pasin suyu adıyla anılır. Çoban Köprüsü’nden sonra Aşağı Pasin’e girince de Aras diye anılan bu ırmak, Kars ilinde Zizin suyu ile Kötek-Bayan suyunu soldan ve Şahyolu Dağlarından gelen küçük dereleri de sağdan alarak Arpaçayı’yla birleşir. Daha sonra çok büyümüş olan Aras Nehri, Sürmeli Çukuru’na girer. Iğdır önünde saniyede: Nisanda 180-200, Mayısda 100-140, Haziranda 50, Temmuz-Ağustosta 20-25 metre küp su akıtır. Iğdır doğrusundan geçtikten sonra Elegez’den gelen Abaran/Kazak ve Gökçe Göl’ün ayağı olan zengin sularının Revan altında birleşmesi ile Revan Çayı denilen suyu ve Akmangan Dağları’ndan gelen Gerni/Azat Çayı’nı soldan alarak Doğu Arpaçayı suyu ile de birleştikten sonra Türkiye sınırlarını aşar. Aras Nehri, Güney ve Kuzey Azerbaycan ülkeleri arasından geçerken de yeni kollarla büyüyerek denize ulaşır.

Kars ilindeki sulardan yalnız Aras Irmağı kışın donmadan akar. Sürmeli Çukuru’nda öteden beri arklara alınarak pamuk ve pirinç tarlalarını sulamaya yarar. Bütün boyu 920 km olan Aras’ın, Bingöller’den sınırimızı aşincaya kadar ki uzunluğu ise 435 km’dir²²⁰.

Kars ve Ardahan cihetlerinden gelen yollar Sarıkamış’tan veya Bardız’dan sonra sıra dağları aşarak Zivin Çayı vadisine iner ve buradan Pasinler ovası üzerinden Erzurum’a gider. Aras Nehri’nin bütün mecrasında balık bulunur²²¹.

3.2.5. Çıldır Gölü

Anadolu’nun en yüksek göllerinden olan bu tatlı sulu göl, 120 kilometre kare yüz ölçümünde ve 22 m. derinliğindedir. Rakımı 1959 m’dir. Yürek biçiminde olan Çıldır Gölü’nün güney ucunda daraldıktan sonra açılıp yayılan bölümüne ‘‘Lavaş Gölü’’ denir. Ayağı güneye akar. Aşağıda Zarşat suyuna karışır. Kışın 3. Cemreye (5 Mart’a) kadar donup 2-3 ay kalın buz tuttuğundan üzerinden kızaklar, hatta sığır sürüleri ile korkusuzca geçilebilen bu gölün, çevresinde ağaç olmamasına rağmen, yazın Yüce Dağlar ortasındaki görünüşü ve kumsalları çok hoştur. Çıldır Gölü’nün suyu tatlıdır ve içilebilir. Gölde alabalık, gümüş balığı, sazan, karabalık (Nirana) cinsinden çok bol ve yenmesi nefis balıklar vardır²²².

²¹⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Hazırlayan; Necati Lugal- Faruk Sümer, Ankara, 1993, s.97.

²²⁰ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.9.

²²¹ Genel Kurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), Doğu Anadolu Coğrafyası, Ankara, Genel Kurmay Maatbası, 1938, s.83-84-85.

²²² F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.9-10; Genel Kurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), Doğu Anadolu Coğrafyası, Ankara, Genel Kurmay Maatbası, 1938, s.86.

3.2.6. Fırat

Fırat nehri çeşitli devirlerde ve lisanlarda değişik isimler almıştır:

Sümer: Bu-ra-nu-nu

Asur: Purattu

İbranice-Süryanice: Perath

Eski Farsça: Ufratu

Orta Farsça: el-Furat

Grekl-Latince: Euphrates

Tihrani, Fırat'ın Alacadağ'ın batı tarafından doğup, Erzurum, Erzincan, Kemah, Tar, Fer, Gallezar, Hille ve Cezair'i geçerek, Basra'ya uzanıp Umman Deniz'ine döküldüğünü söyler²²³.

Kazvini Fırat için şöyle bir ifadede bulunur: Mübarek ve meşhur Fırat suyu Kalikale'dadır. Baharda bu ırmağın suyunda yıkanan o senenin bütün hastalıklarından korunur²²⁴. Yine başka bir eserde şu bilgiye rastlanır: '*Fırat cennetten akan ırmaklardan biridir*²²⁵.'

Yöre halkı Fırat'ın kaynağına eski Türklerin verdiği manevi kıymeti muhafaza etmektedir. Köylüler şifa olacağı inancıyla, hastalığa tutulan sığır ve koyunları kaynağın etrafında dolaştırır ve suyundan hasta hayvanlara serperler. Bu suya her sene temmuz ve ağustos aylarında gelen yüzlerce ziyaretçi, eski bir âdeti ihya ederler. Bunu ise, kurdukları bir dileğin kabul olup olmadığını, attıkları küçük bir çakıl taşı ile anlarlar. Eğer taş, kaynağın taşına yapışırsa dilek kabul olunmuştur. Aksi halde kabul olmamıştır. Halkın yaşattığı eski bir inanişe göre, bir insan bahar mevsiminde Fırat kaynağında yıkanır, bütün hastalıklardan arınır.

3.2.7. Çoruh

Çoruh Nehri, değişik kaynaklarda şu isimlerle zikredilir; Akampsiz-Acampsiz-Akamsiz. Erzurum dağlarından çıkarak Artvin yakınında o kadar genişler ki üzerinde küçük taşıtlar işler. Batum yakınında şiddetle denize dökülen nehrin yarım mil genişliğindeki ağzı kumla dolmuş sığ bir yerdir. Kumların içinde rastlanan altın parlaklığı, suların dağlardan altın kırıntıları getirdiği zannını verir.

²²³ Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s.69.

²²⁴ Kazvini, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Tahrir: Fuat Sezgin, Frankfurt, 1994, s.332.

²²⁵ Johannes Schiltberger, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), çevr.: Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.106.

Fakat bu ispat edilememiştir. Tevratta bu nehirden bahsedilirken kaynağında altın bulunduğunu ve kaynağın bulunduğu memleketin altının saf olduğunu söyler. Gerçektende bu taraftaki dağlarda, Gümüşhane'ye kadar olan bölgede özellikle nehrin dibinde maden vardır²²⁶.

3.3. BÖLGENİN ORTAÇAĞ'DA KULLANILAN ÖNEMLİ YOLLARI

Tarihte, kabileleri devletleri birbirleriyle savaşlar ve siyasi hadiseler dışında yakın temasa sevk eden en önemli unsur ticaret idi. Asya ile Avrupa arasında, kara ve deniz vasıtası ile İpek veya Baharat yollarında hissedilir derecede hareketlilik olmuştur. Bu münasebetlerde Çin, Türkistan ve bunun gibi uzantısı Soğdia'nın tek elinde bulunan Maveräünnehir fevkalade önemli bir rol oynamıştır. Doğu ve batıda büyük devletlerin ortaya çıkışları ve yıkılışları ticaret yollarının canlılıklarını yitirmesine veya tekrar kazanmasına neden olmuştur. XII. Yüzyılda ise Bizans, Anadolu'daki topraklarını kaybederken, Selçuklular ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da birçok kervansaray inşa edilmiş, ticari hayatta yeni merkezler kurulmaya başlamıştır. Rey, Maraga, Tebriz, Anı, Nahçıvan, Kars, Tiflis, Erzincan, Erzurum ve Sivas yanında daha birçok yer, kervanların ve konaklama merkezlerinin başlıcalarıdır²²⁷.

Anadolu'da ikinci büyük kabil hareketleri, Moğolların Otrar meselesini öne sürerek, Harzemşahlar ülkesine yürümleri, bunların hâkimiyetine son vererek, Maveräünnehir ve batıya yönelmeleriyle artış göstermiştir. Oğuzlara mensup bütün kabilelere, Kayılar da dâhil, Anadolu'ya gelerek, Selçuklu arazisine ve Bizans tarafındaki ucat denilen sınır mıntıkalarına yerleşerek, yeni bir coğrafya meydana getirdiler. Moğollar sahip oldukları yerleri umumi valilerce yönettiler. Yakıp yıktıkları bölgelerde imar faaliyetlerine girişerek eski canlılıklarını kazandırmaya çalıştılar. Ticarete de önem verdiler. XIII. yüzyılda temelleri Hülagü Han tarafından atılan İlhanlı Devleti'nin Hülagü'den sonraki hükümdarları, Sultaniye ve Tebriz'i başkent olarak kullandılar. Buna paralel olarak ticaret de bu merkezlerden geçmiştir. Z.V.Togan'ın Reşid ed-Din ve Risale-i Felekiyye'den faydalanarak yaptığı araştırmalarla bu devrin ticari, iktisadi hayatı yanında ticaretin şekillendiği güzergâh hakkında da oldukça faydalı bilgiler ortaya sunmuştur. İlhanlılar ticari hayatta yeni bir yol hayata geçirmişlerdir. İskenderun-Tebriz Kervan yolu olarak da bilinen bu güzergâh, İskenderun Limanı'nda bulunan Ayas'tan başlayarak Sivas, Erzincan ve Erzurum'a buradan da Malazgirt, Erciş, Hoy ve Merend üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Bu güzergâhın Erzurum-Tebriz arasındaki bölümüne Şahrah-i Garbi, Tebriz'den Semerkand'a kadar olan bölümüne ise Şahrah-i Şarki

²²⁶ P. Minas Bırıskyan, Karadeniz Kıyıları Karadeniz ve Coğrafyası, Tercüme ve Notlar, Hırand D. Andrezsyon, İstanbul, 1969, s.65.

²²⁷ M. Kemal Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, Cilt XV/20 (1965), s.141,170

denilmektedir²²⁸. Erzurum-Tebriz arasındaki Şahrah-i Garbi, muhtemelen Kars'tan da geçmekteydi.

Yol üzerindeki görevlilere kardaran, muhafız askerlere bedrekacıyan, yol iznine cevaz-ı rah, kervan ve yolların korunması için alınan resme bedrika, hudut veya geçitte alınan resme de bac deniliyordu. Adı geçen güzergâhta sıkı bir denetim vardı. Tarihi kaynaklara geçecek kadar önemli bir hadise olmamıştır. İtalyanların Tebriz'de göze çarpmaları da bu sırada olmuştur. Cenevizliler, Pisalılar, Venedikliler bu bilgilerini Akkoyunlular zamanına kadar devam ettirmişlerdir. Onlar için İç Anadolu güzergâhı veya çok defa Trabzon iskelesi son derece önemli idi. Aslında, Trabzon ile Erzurum arasındaki arızalı dağlara rağmen, Ziganalar ve Koplaklar aşarak, Erzurum bağlantısı da mevcuttu. Seyyahların verdikleri bilgiler dışında, ticari harekete dair pek bilgimiz yoktur. Rubruquius, Marco Polo, Odericus, Pegorotti ve Ruy Gonzales de Clavijo'nun eserleri başlıca müracaat kaynaklarıdır.

Tebriz Şahrah-ı Garbi'nin çıkış noktasıdır. Bilad-ı Azerbaycan'dandır. Kubbet el-islam iken, 1221'de Moğolların tecavüzüne uğradı. Sık sık depremlere maruz kaldığı için, İlhanlılar devrinde, Azerbaycan'ın en güzide şehri haline getirildi. Gazan Han ile Reşideddin, İlhanlı mimarisinin en güzel örneklerini burada bazı ilaveler ile ortaya koydular. Şenb-i Gaz Ani ile Rub'ı Reşidi örnekleri verilebilir²²⁹. Abaka, 1265'te Tebriz'i Han şehri/dar el-Mülk ilan etti. XIV. Yüzyılda, İtalyanlar Tebriz'de Han'ın özel izni ile koloni teşkil ettiler. Yine bu yol güzergâhında, şimdiki Türkiye sınırına yakın yerdeki Sökmenabad, Susuz Dağı eteğindedir. O. Turan, ismini Ahlatşahlı Sökmen el_kutbi ile ilgili olabileceğini söylemekte ve F. Sümer de bu fikre iştirak etmektedir²³⁰. Eskiden büyük bir yer iken zamanla gerilemiştir. Kanuni de 1534'te Sökmenabad'ı şereflendirmiştir.

Feridun Beğ, Münşeati's Selatin adlı eserinde, güzergâhta başka bir yer olan Şehr-i Nev'in yerinin Matrakçı Nasuh'a borçlu olduğumuzu belirtmektedir. Matrakçı Nasuh'a göre Kara Derbend civarında, Minareli Köy'le aynı yerdirdi. Feridun Beğ yine aynı eserinde, Ebu Bekr-i Tihrani'nin ise, Şehr-i Nev'in Aladağ yakınında bulunduğunu, Karakoyunlu Yusuf'un 1410'da buradan geçtiğini yazmaktadır²³¹.

Bu yol Van'a uğramadan, gölün kuzey-doğu köşesindeki Bend-i Mahi'ye ulaştığı görülmektedir. Ahlat veya Erciş deniz kıyısında, kuzey-doğu'dan gelen aynı adı taşıyan çay

²²⁸ Enver Konukçu, "Şahrah-i Garbi" XII. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 650-651; Ş. Cem Tuysuz, İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar) Erzurum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2004, s.39; Z. V. Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar", s. 45; Z. V. Togan, "Azerbaycan", İA, 11; s.108.

²²⁹ Müstevfî, Nüzhat el-Kulüb, nşr; M. Debir Siyahi, Tahran 1958, s. 85,91.

²³⁰ Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.364.

²³¹ Feridun Beğ, Münşeati's Selatin, İstanbul, Takvimhane Matbaası, 1859, s.587.

kenarındadır. Sazlık bir mıntıkadır. Ayrıca Hoy ve Makü'den gelen yol, Bargiri Ovası'ndan Bend-i Mahi'ye inmekte idi. Bargiri ile Çaldıran Abaga Ovası diye isimlendirilmiştir²³².

Van Gölü kıyısında alçak bir kaya üzerinde Erciş Kalesi bulunur. Zamanla meydana gelen göl taşkınlarında kale tamamen bir ada görüntüsü sergilemektedir. Aladağ Yaylası bu civardadır. Karakoyunluların yaylak ve kışlak olarak kullandıkları merkezlerden biri de budur. Abak zamanında büyük bir zelzele olmuş ve burası viraneye dönmüştür²³³.

Bingöl, Hamur, Akdağ ve Karakaya Dağları arasında, Sahra-ı Hınıs diye geçmekte olan Hınıs, Tuğ-Tab geçidine yakındır. Hasan Kale ile irtibatı Ak-Eften geçidi idi. Kuzeyde bulunan Söylemez eski iskan mahallidir. Burada, XIV. veya XV. Yüzyıla ait olduğu tahmin edilen kümbet mevcuttur²³⁴.

Kapud-Rüd, Aras nehrinin geçtiği düzlükle Pasin ovası aynı yerdir. Burada bulunan Çoban Köprüsü'nün Ügümi Sos, Tepecik, Avlar, Badı-Civan ve Sürbahan ile temas içerisindedir. Yakınında eskiden büyük bir kervansaray olsa da şimdi buradan hiçbir iz kalmamıştır. Şahrah-ı Garbi'nin son noktası Erzurum'dur. Sivas, Erzincan ve Trabzon'dan gelen yolların birleştiği kavşak burasıdır. Buradaki ticaretin gelişmesi ve bu yolun tekrar eski günlerine dönmesi ise İlhanlılar dönemi ve sonrasında olmuştur. Çıkış noktası Tebriz, son noktası da Erzurum olan Şahrah-ı Garbi muhtemelen Kars üzerinden de geçmiş olmalıdır.

Anadolu'nun doğuya açılan iki yol ağzından biri Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonunu takip eden yol; diğeri ise Erzincan-Erzurum-Pasinler yoludur. Horasan'da ikiye ayrılan yolun bir kolu Eleşkirt-Ağrı-Doğu Bayezit yönüne giderken diğerkol da Sarıkamış üzerinden Kars'a gitmektedir. Bu kol, Sarıkamış'a varmadan, Karakurt Boğazi'nda sağa kıvrılarak, Kağızman ve Tuzluca'dan sonra zengin *Iğdır Ovası*'na inen ikinci bir kola daha ayrılır. Bu ikinci kol Culfa-Tebriz-Tahran yolu ile Sasani içlerine kadar uzanır. Bölgenin önemli ulaşım ağlarından biri de, bölgeyi Çoruh Havzası'na bağlayan Sarıkamış-Gaziler yoludur²³⁵.

²³² Müstevfi, Nüzhat el-Kulüb, s.118-119.

²³³ Abu'l Farac, Abu'l Farac Tarihi, Cilt II, Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s.95.

²³⁴ Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyya, s.238.

²³⁵ O. Belli, Uratular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977, s.117; O. Belli, "Uratular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. İstanbul, 1982, s.184; H.Z. Koşay-K. Turfan, "Erzurum Karaz kazısı Raporu" Belleten say. 23/91, Ankara, 1959, s.351; V. Sevin, Urartu Hükümdarlığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, s.106; V. Sevin, "Uratular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr* XI, 47- 64. 1989, s.47; A.Erzen, Doğu Anadolu ve Uratular, s.6; M.T. Tarhan-V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler", *An Ar* 4-5, 275, 1977, s.69; H. Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul, 1989, 322; A.Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)" *An Ar* VIII, 191.1980, s.193.

Yazılı kayıtlar, kavşakta olan Kars'ın, komşu ülkelerin kültürel merkezleriyle bağlandığını kanıtlamaktadır. Artashat (Artaşad) ana yolu, İber ve Abhazya'ya Kars boyunca geçti. Bu yol Ortaçağ boyunca hep önemini korumuştur.

Sarıkamış'tan Kars'a uzanan yol ise şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan'dan sonra Aras Irmağı'nın sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt Boğazı'na ulaşan yol, çam ormanlarının arasından Sarıkamış'a varır. Urartu yazıtlarında bu bölgeye “Geçit Ülkeleri” (KURKA-Sie) adı verilir. Urartular başta olmak üzere bölgeye çeşitli nedenlerle yapılan akınların ve göçlerin en önemli güzergâhıdır. Bu yol, Kars'tan sonra *Şüregel'den (Anı)* Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşır Doğu ve batıda büyük devletlerin ortaya çıkışları ve yıkılışları ticaret yollarının canlılıklarını yitirmesine veya tekrar kazanmasına neden olmuştur. XII. Yüzyılda ise

Bizans, Anadolu'daki topraklarını kaybederken, Selçuklular ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da birçok kervansaray inşa edilmiş, ticari hayatta yeni merkezler canlanmaya başlamıştır. Rey, Marağa, Tebriz, *Şüregel/Anı*, Nahçıvan, Kars, Tiflis, Erzincan, Erzurum ve Sivas yanında daha birçok yer, kervanların ve konaklama merkezlerinin başlıcalarıdır²³⁶. Selçuklu akınlarının yoğun yaşandığı bu bölge bazı savaflara da sahne olurken Kars toprakları geçit noktaları olarak kullanılmıştır²³⁷.

Kervanlar için İç Anadolu güzergâhı veya çok defa Trabzon iskelesi son derece önemli idi. Aslında, Trabzon ile Erzurum arasındaki arızalı dağlara rağmen, Ziganalar ve Koplaklar aşılarak, Erzurum bağlantısı da mevcuttu. Erzurum'dan Kars'a ve oradan da Tiflis ve Azerbaycan'a ulaşılmaktaydı. Sasani-Azerbeycan'ından gelen Türkistan ve Hint kervanyolunun, Dovin'e uğramadan Kars'a gelip konaklayarak Trabzon limanından Bizans'a mallarını gönderebilmeleri Kars'ın önemli bir yol güzergâhında olduğunu ortaya koymaktadır.

²³⁶ M. Özergin, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, İÜEF, TD, XV/20 (1915), s.141-170; H.R. Ünal, “İğdir Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğu Bayazıt Batum Kervanyolu Hakkında Notlar”, İÜEF. Sanat Tarihi Enstitüsü, sanat Tarihi Yıllığı, III, (1969- 1970), s.13-15.

²³⁷ M. Fuat Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, VII, Ankara, TTK, 1943, s. 459.

SONUÇ

Her tarihi olayın cereyan ettiği ve her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında, en önemli rolü zeminin doğal şartları üstlenir. İklim elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yer altı suları son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan herhangi bir siyasi teşekkülün gelişip büyüyeceği muhakkaktır. Başka bir deyişle coğrafi faktörler olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemektedir.

Bilindiği üzere, tarihin değişmeyen üç ana elemanı vardır. Bunlar; yer (mekân), zaman ve insan unsurlarıdır. Bu unsurlardan biri olmadığı takdirde, tarihi olayları ilmi bir çerçeveye oturtmak imkânsız hale gelir. Aktarılan olay tarihi olmaktan çıkarak masal hüviyetine bürünür. Her insan topluluğu, dünya üzerinde muhakkak bir yer işgal eder. Başka bir deyişle insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Bu coğrafi mekân, toplumların hayatı içinde şart olduğuna göre onların, tamamıyla tarihi konusu olan ortaya çıkmaları ve geçirdiği evreleri, aynı zamanda içinde bulunduğu maddi şartlara da tabi olacaktır.

Şu halde bir tarihi oluşumun iyice anlaşılabilmesi için insan topluluğunun üzerinde yaşadığı memleketin yalnızca gelişigüzel coğrafya bilgisi değil, bir mekânın içinde o topluluğun hayatına etki eden coğrafi imkânlar grubunun da bilgisi gereklidir. İşte bu yüzden ki tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir; tersine tarihin istediği şey ancak o mekân parçasının, toprağı, suları, dağları, denizleri ve diğer şeyleriyle, üstünde yaşayan insan topluluğuna kendisini şekillendirirken yapması olası etki imkânlarını gösteren yani milletlerin, devletlerin ve hatta kültürlerin meydana gelmesinde inkişaf ve gelişmelerindeki etki imkanlarını açıklayan ve böylelikle tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu metotlu bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bize bugün, coğrafi müşahedeleri insan topluluklarının hayatı yönünden yeni bir usul yönteme bağlamış bir isim dalı olan jeopolitik, yani tarihi coğrafya öğretmektedir.

En ilkelinden en gelişmişine kadar bütün insan toplulukları, içerisinde bulunduğu coğrafi şartların etkisi altındadır ve faaliyetlerinde bu tesirin izleri görülür. Bununla beraber, her şeyin açıklamasını, bu veya şu tabi faktörde veya bu faktörlerin birleşiminden meydana gelen tabi çevrede, aramak doğru değildir.

Bitki ve hayvan gibi, insan da bir dereceye kadar içinde bulunduğu tabi çevreye bağlıdır. Yaşamak ve gelişebilmek için bu çevreye uymak zorundadır. Ama şu gerçeği de asla unutmamak lazımdır: insan, bitki ve hayvan gibi, çevre şartlarını olduğu gibi kabul eden, bu

şartlara karşı pasif kalan bir varlık değildir. Bilakis, insan tabiata karşı gelir, bununla savaşır ve onu değiştirmeye ve isteklerine uydurmaya çalışır. Bununla beraber tabiatın insan üzerindeki etkisi konusunda olduğu gibi, insanın tabiata karşı reaksiyonu meselesinde de şunu kabul etmek lazımdır ki, insanın tabiatı düzeltme yolundaki çabası bir dereceye kadar ileri gidebilir.

İnsan topluluklarının üzerinde yaşadıkları mekânın bahşetmiş olduğu imkânlar ya da tam tersine imkânsızlıklar, o insan topluluklarının ekonomik yapısında birinci derecede rol oynar. Toprakları verimli ve sulak bir bölgede yaşayan bir kavmin ekonomik yapısı ile dağlık, çorak ve de kurak bir bölgede oturanların ekonomik yapıları birbirinden çok farklıdır. Örneğin Anadolu, göl ve akarsular bakımından son derece zengin, aynı zamanda özellikle akarsu vadileri oldukça verimlidir. Bu yüzden, Anadolu'da yerleşen kavimler, geçimlerini genellikle ziraat yaparak temin etmişlerdir. Ancak, Doğu Anadolu insanı, diğer bölgelere nazaran biraz farklılık gösterir. Çünkü bilindiği üzere, Doğu Anadolu bölgesi yüksek dağlar ve platolarla kaplıdır. Bu ise tarım ekonomisine fazla imkân tanımaz. Buna karşılık, sözünü ettiğimiz bu imkânsızlık, Doğu Anadolu'da yerleşen kavimlere bir başka imkân tanımış, daha doğrusu onlara ne işle uğraşmaları gerektiği konusunda yol göstermiştir.

Bir ülkenin fiziki şartlarının, iklim ve bitki örtüsünün, ırmak ve göllerini, yer altı ve yer üstü zenginliklerinin, o memleket üzerinde yaşayan insanların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarına yön vereceği muhakkaktır. Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar, bu hep böyle olmuştur.

Kuzeydoğu Anadolu, Kafkas Dağları'nın batısında, eski ve hareketli bir tarihe sahip, Asya, Avrupa ve Afrika yolları üzerinde bulunan birçok istila, tahrip, katliam, akın ve yağmalara sahne olmuş, buna karşı kahramanca yapılan savaşlar sonucu yüzyıllar boyunca medeniyetini koruma imkânı bulmuştur.

Gerçekten tarihin en eski devirlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilasına maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu yüzden ki, Anadolu, doğu ve batı kültür unsurlarının iç içe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Nitekim daha M.Ö.III. Bin yıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmiş olması, bunun en güzel ifadesidir.

Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da, Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamıştır.

Coğrafi konum açısından, Doğu Anadolu bölgesi; Güney Mezopotamya, doğudan İran, Kuzeydoğu'da Kafkasya ve batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölge teşkil eder. Bu nedenle Doğu Anadolu yüksek yaylası, bu bölgeler arasında binlerce yıl devam eden kültürlerin kavşak ve geçiş noktası olmuştur. Doğu Anadolu bölgesinin en karakteristik özelliği ise ortalama yüksekliğin fazla olmasıdır. Çalışmamızın konusu olan Kars, Doğu Anadolu'nun Kuzeydoğusunda yer alır ve Erzurum Kars coğrafya bölgesinin doğu yarısını oluşturur. İlin kuzeyini, Doğu Karadeniz bölgesi, güneyini ise Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat ve Yukarı Murat bölümleri çevreler.

Kars, binlerce yıllık tarihi boyunca istilalara uğramış, savaşlar vermiş, savaşlarda şerefli sonuçlar almış, yenilince milli haysiyetinden taviz vermemiş, galip çıkınca istismar etmemiştir. Konuk severlik, barışseverlik ve mertlik haysiyetiyle Türklük, adalet ve hasletlerini düşmanlarına dahi tescil ettirmiştir.

Kars ve çevresinde bulunan Çoruh Nehri, sularını Karadeniz'e, Fırat ve Murat Nehirleri Basra Körfezi'ne, Aras ve Kür ırmakları ise Hazar Denizi'ne akıtmaktadır. Ön Asya'nın en yüksek bölgesinde ve bu nehirler boyundaki vadilerde bulunan Kars ve çevresinde, büyük kültür ve medeniyet hamleleri meydana gelmiştir.

Coğrafi konum itibariyle, stratejik açıdan çok önemli bir mevkide bulunan Kars'ın sahip olduğu coğrafya kendi tarihini, Kafkasların kapısı olan Kars tarihi de bölge tarihini önemli ölçüde etkilemiştir. Hiç şüphesiz, değişik milletleri buraya çeken faktör, bölgenin sahip olduğu coğrafi özellikler olmuştur. Bu coğrafi özelliklerin ve etkileri tarihi sürecin en iyi şekilde incelenmesi de tarihi coğrafyanın araştırılmasıyla olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu'l-Farac, **Abu'l Farac Tarihi**, Cilt II, Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Akurgal, Ekrem, **Hatti ve Hitit Uygarlığı**, İstanbul, Net Turistik Yayınları, 1995. Alptekin, Coşkun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VII. İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul, Alkım, 2005.
- Atak, Sadık, **Doğu'nun Kapısı Kars**, Erzurum, İbrahim Horoz matbaası, 1946.
- Atsız, Nihat, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler**, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları
- Azimi, **Azimi Tarihi**, Neşreden: Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Barthold, W, "**An**", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt I, İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.
- Barthold, W, "**Kars**", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt VI, İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.
- Bayrak, Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1994,
- Beğ, Feridun, **Münşeatü's Selâtin**, İstanbul, Takvimhane Matbaası, 1859.
- Belazuri, **Fütûhu'l-Buldân**, çev. Mustafa Fayda, Ankara, **Kültür Bakanlığı, 1987.**
- Belli, Oktay, **Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977.
- Belli, Oktay, "**Urartular**" **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, I. İstanbul, 1982.
- Bırıskyan, P. Minas, **Karadeniz Kıyıları Karadeniz ve Coğrafyası**, Tercüme ve Notlar, Hırand D. Andrezsyon, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Bingöl, Akın, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, (Bas. Dok. Tezi.), Erzurum, 2003.
- Brosset, M., **-Gürcistan Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve yayına hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara, 2003.
- Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Çeviren: Erol Üyepazarcı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Ceylan, Alpaslan, **Sarıkamış**, Erzurum, 2001.
- Çilingiroğlu, Altan, "**Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)**" **An Ar** VIII, 191.1980.
- Çilingiroğlu, Altan, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir, 1997.
- Danışmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.1, İstanbul, Türkiye Yayın Evi, 1971.
- Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, Cilt I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Demirtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini Sağlayan İki Zafer", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.
- Erzen, Afif, "**Doğu Anadolu ve Urartular**", Türk Tarih Kurumu Yayınları, XX. Dizi, Sz.82, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımı, 1986.
- Evliya Çelebi, **Seyahâtname**, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, YapıKredi Yayınları, 2005.
- Fayda, Mustafa, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt II, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986,
- Genel Kurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), **Doğu Anadolu Coğrafyası**, Ankara, Genel Kurmay Matbaası, 1938.
- Geyikoğlu, Hasan, **Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd-Çukuru**, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.
- Grousset, R., **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**(çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005.
- Günaltay, Şemsettin, **Yakın Şark**, Cilt IV, 2.Bölüm, Ankara, Türk Tarih Kurumu, (2.Basım.), 1987.

- Gündoğdu, Hamza ve Diğerleri, **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum, 1999.
- Gündoğdu, Hamza, '*Kültürlerin Buluştuğu bir Ortaçağ şehri: Ani*', **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 17, Erzurum Doğu Roma, 2006.
- Günel, Kamil, **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, İstanbul, Çantay,1994.
- Gürbüz, Osman, **Saltuklular**, (Basılmamış Doktora Tezi)Erzurum,2002.
- Hangmann, E., **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970.
- Hizmetli, Sabri, **İslam Tarihi**, -İlk Dönem-, Ankara, 1999.
- İbn Battuta, **Seyahatname**, Trc. M. Şerif Paşa, C. II, İstanbul 1335.
- İbnü'l, Esir, **el Kamil fi't Tarihi**, Cilt X, Çevirenler: Ahmet Ağırakça-Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'l, Esir, **el Kamil fi't Tarihi**, Cilt XII, Çevirenler: Ahmet Ağırakça-Mertol Tulum, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.
- İpek, Ali, "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sacoğulları-Ermeni Münasebetleri, (Muhammed el Afşin Dönemi)*", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl:8, Sayı:21, Erzurum, 2004,s.203-214.
- İnan, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2. Basım), 1987.
- İnan, Afet, **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Kafalı, A., Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken, 2000.
- Kars İli Yıllığı**, Ankara, Kars Valiliği, 2002,
- Kars-Ardahan-Iğdır Tanıtım Albümü**, Kars-Ardahan-Iğdır'ın Sesi, 2002.
- Kayabalı, İsmail,- Arslanoğlu, Cemender, "Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları", **Türk Kültürü**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1973.
- Kazvini, Zekeriya bin Muhammed, **Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad**, Tahrir: Fuat Sezgin, Frankfurt, 1994.
- Kırzaoğlu, Mehmet Fahrettin, **Kars Tarihi**, Cilt I, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, " Kars Kalemizin 900. Fetih Yıldönümü ", **Türk Dili Dergisi**, C. XIII., Sayı 155'ten Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1964.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, "Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler", **I. Milli Türkoloji Kongresi,(6-9 Şubat 1978), Tebliğler**, İstanbul, Ayrı Basım, 1980.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, **Ani Şehri Tarihi**, Ankara, San Matbaası, 1982.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, "Dede Korkut Oğuz namelerinin Değeri", **Bellekten**, Sayı 198, 1986.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, **Kıpçaklar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1992.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt VI, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin, **50. Kurtuluş Yılında Kars**; Kars, Ardahan, Iğdır'ın sesi, 2002.
- Kmosko, M. (Türkçe Trc.)**Araplar ve Hazarlar**, TM. Cilt III, 1935.
- Konukçu, Enver, **Ardahan Tarihi**, Ankara, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 1999.
- Konukçu, Enver,"*Şahrah-i Garbi*" **XII. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım**, Ankara, Tarih Kurumu Basımevi, 1999
- Konyalı, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul, Ercan Matbaası, 1960.
- Koşay, Hamit Ziya- Turfan, K., "*Erzurum Karaz kazısı Raporu*" **Bellekten** say. 23/91,Ankara, 1959.
- Kökten, İ. Kılıç "*Yazılıkaya'da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Camuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri*", **Karseli**, 6/69, 2-16.

- Köprülü, M. Fuat ,“*Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*”, **Belleten**, VII, Ankara, TTK, 1943.
- Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Kramer, Samuel Noah, **Tarih Sümer’de Başlar**, Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1995.
- Mahmut, Kaşgarlı, **Divan-ı Lügat-it Türk Tercümesi**, Çeviren: B. Atalay, Cilt I, II, Ankara, 1986.
- Memiş, Ekrem, “Yazının Tarihi”, **Kelime Dergisi**, Sayı 6, Konya, 1986.
- Memiş, Ekrem, **İskit’lerin Tarihi**, Konya, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1987.
- Memiş, Ekrem, “*M.Ö. III. Binyılda Anadolu’da Türkler*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı II, Konya, 1988.
- Memiş, Ekrem, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Mütevfi, **Nüzhat el-Kulüb**, Neşreden; M. Debir Siyahi, Tahran, 1958.
- Müverrih, Vardan, “*Türk Fütuhât Tarihi*”, **Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul, İstanbul Milli Mecmua Basımevi, 1937.
- Nişaburi, Zahiraddin, **Selçukname**, Tahran, 1332.
- Nizameddin Şami, **Zafer-name**, Trc. Necati Lugal, Ankara, 1949.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Türk Tarihi**, Cilt II, Ankara, Akbaba Yayınları, 1946.
- Ögel, Bahaddin, **Türk Mitolojisi, (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Cilt I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Özaydın, Abdülkerim, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VIII. İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.
- Özer, Yusuf Ziya, **Mısır Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Özergin, M. Kemal, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları” , **Tarih Dergisi**, Cilt XV/20 (1965).
- Özmenli, Mehmet, **Ortaçağ’da Şüregel(Şirak)’in Tarihi**, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora tezi, 1998.
- Öztuna, Yılmaz, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt I, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1998.
- Pehlivan, Mahmut, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, (Bas. Dok. Tezi.), Erzurum, 1984.
- Reşidüddin, Fazlullah, **Camiu’t-Tevarih**(Nşr. Ahmet Ateş), Ankara, 1960
- Saraçoğlu, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul,1989.
- Schiltberger, Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Çeviren: Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Sevim, Ali, **Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya kadar)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Sevim, Ali, ”Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Sevim, Ali, - Merçil, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sevin, Veli, **Urartu Hükümdarlığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.
- Sevin, Veli, “*Urartular’a ait Dünyanın En Eski Karayolu*”, **AnAr** XI, 47- 64. 1989.
- Solmaz, Gürsoy, **Orta Çağda Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Sümer, Faruk, **Kara Koyunlular, Başlangıçtan Cihanşah’a Kadar**, Ankara, 1967.
- Sümer, Faruk, **Oğuzlar**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992.
- Sümer, Faruk, **Safevi Devleti’nin Kuruluşu**, Ankara, TTK, 1992.
- Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt VII İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.
- Şadruddin Ebu’l-Hasan ‘Ali İbn Naşır İbn ‘Ali El-Hüseyini, **Ahbarü’-d-Devleti’s-Selçukiyye**, çev. N. Lugal, Ankara, 1943.

- Tanoğlu, Ali, **Nüfus ve Yerleşme**, Cilt I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, No;45, 1969.
- Tarhan, M.T. – Sevin, V., “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler*”, *An Ar* 4-5, 275, 1977.
- Tarhan, M. Taner, “*Kimmerler ve İskitler*”, **Türkler**, Cilt I, Ankara Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tarkan, Tevfik, “*Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi*”, **Erzurum ve Çevresi 1, 50. Yıl Armağanı**, Sayı;7.22, Erzurum 1974.
- Tihrani, Ebu Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Hazırlayan; Necati Lugal- Faruk Sümer, Ankara, 1993.
- Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Togan, Zeki Velidi, “*Hazarlar*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt V, İstanbul, 1970.
- Togan, Zeki Velidi, “*Azerbaycan*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul, Milli Eğitim Basımı,1993.
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, Nakışlar Yayın Evi, 2. Baskı, 1980.
- Turan, Osman, “*Süleyman Şah II*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt XI, İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.
- Turan, Osman, “*Alâeddin Keykubat*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt VII, İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.
- Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Turizm Envanteri**, Ankara, Kars Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, 2002.
- Tuysuz, Ş. Cem, **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)**, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2004.
- Tuysuz, Ş. Cem, “*Doğu'nun Uygar Kenti Kars*”, **Kars ‘Beyaz Uykusuz Uzakta’** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Türkay, Cevdet, **Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1979.
- Türkeş, Umay,-Günay, **Türklerin Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, I.Baskı, 2006.
- Uluçam, Abdusselam, “*Karst'taki Osmanlı Eserleri*”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Kars: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Urfalı, Mateos, **Vekayı-Namesi ve Papaz Gregor'un Zeyli**, Çeviren: Hrant Dink Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ünal, H.R. ,“ *Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğu Bayazıt Batum Kervanyolu Hakkında Notlar* ” , **İÜEF. Sanat Tarihi Enstitüsü, Sanat Tarihi Yıllığı, III**, 1969- 1970.
- Varlık, Çetin,“*Karakoyunlular*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989.
- Varlık, Çetin, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989.
- Yalçın, Durmuş, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Yazıcı, Nuri, **Milli Tarih Şuuru ve Büyük Türk Devleti**, Ankara, Ocak yayınları, 1984.
- Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt VII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt II, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.
- Yınanç, M. Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944.
- Yınanç, M. Halil,“*Bayezid*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt XV, İstanbul, Milli Eğitim Basımı,1993.

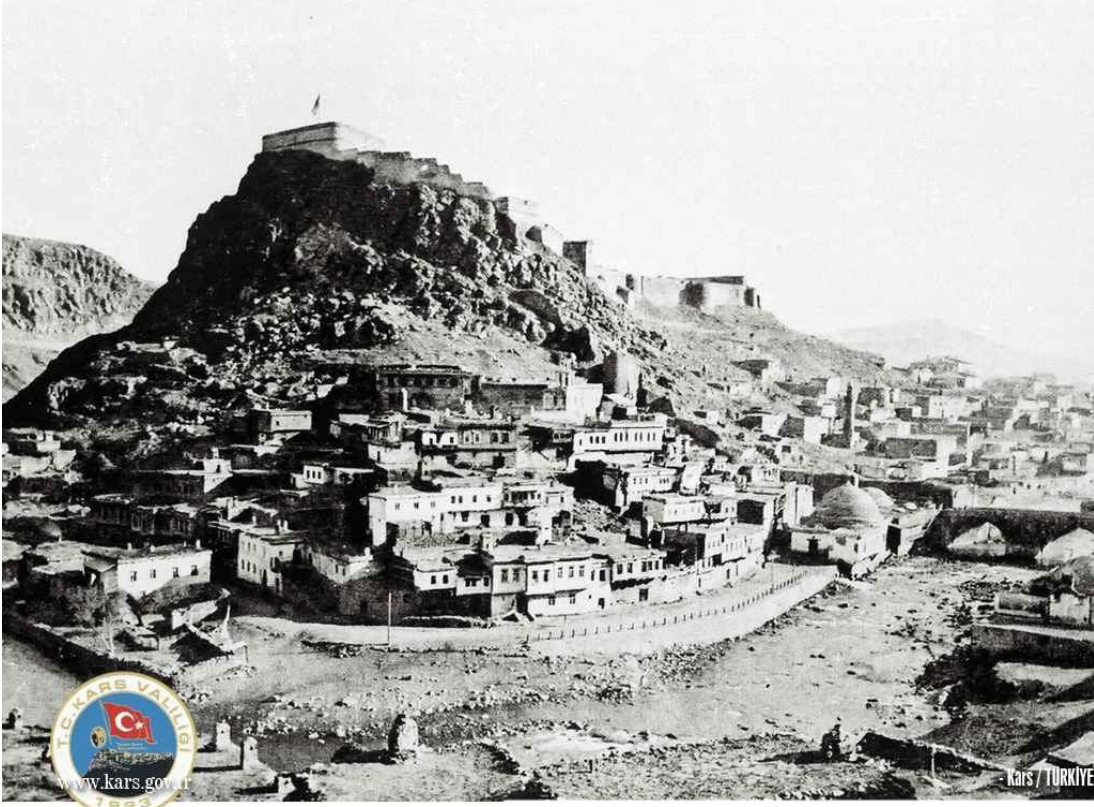
Yımaç, M. Halil, “*Akkoyunlular*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt I, İstanbul, Milli Eğitim Basımı, 1993.

Yücel, Mualla Uydu, “*Hazar Hakanlığı*”, **Türkler**, Cilt II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Zeyrek, Yunus, **Tarihi Osman Paşa**, Ankara, Neyir Matbaası, 2001

RESİMLER

1. Kars Kalesi.

2. 12 Havariler Kilisesi

3. Arpa ay'ı günümüzde Ermenistan'la Türkiye arasında doğal sınır oluşturuyor.

4. Tarihi İpek Yolu Köprüsü.

5. Ebul Manucehr Camii; Anadolu'da inşa edilen ilk Türk camisi olma özelliğini taşıyor. Selçuklular zamanında 1072 yılında Seddatoğulları'ndan Ebu Süca Manucehr tarafından yaptırılmıştır.

6. Tarihi Ani Surları.

7. Polatoğlu Kilisesi -Abughamrents- Horasan'dan gelen Pavlavlı Beylerbeyi tarafından 994 yılında yaptırılmıştır.

8. Tarihi Ani Katedrali

9. Micingirt Kalesi

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında, Kars'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kars'ta yaptı 2000 yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. Aynı bölümden 2004 yılında mezun oldu. Yine aynı yıl, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri dalında Tezsiz Yüksek Lisans'a başladı. 2006 yılında Yüksek Lisans'ını tamamladı. 2008'de Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi bilim dalında Yüksek Lisans'a başladı. Evli ve iki çocuk annesidir.